नारदस्मृती दिव्य-परीक्षा

तुलसीलाल सिंह

— जाति [illegible]
[illegible] यल

नारदस्मृती दिव्य-परीक्षा

तुलसीलाल सिंह

न्हू हिसु पुचः
यल

पिकाक

न्हू हिसु पुचः
तापाहिति, यल

पिथना

ने.सं. ११२८
वि.सं. २०६५
ई.सं. २००८

देबः च्वमि
: सजिव शाक्य

कम्प्युटर सेटिङ

रजमाइल डेस्कटप
९८४१२७४७०९, यल

मू ४०/-

मुद्रण

राजमति प्रेस
नकबहिल, यल

भाजु तुलसीलाल सिंहयात भिंतुना

विविध जातजाति भाषाभाषीया दे नेपाःया छगू पुलांगु साहित्यिक परम्परा दुगु भाषा नेपालभाषा नं खः। नेपालभाषाया जक मखु अझ नेपाःदेया हे प्राचीन गौरव धायबहःगु मध्ये थ्वया ग्रन्थ वाङ्मय नं छता जूगु दु। नेपालय् संस्कृत भाषाया ल्यू संख्यात्मक दृष्टिकोणं विषय विविधताया दृष्टिकोणं अप्वः प्राचीन वाङ्मयया सफू दुगु भाषा नेपालभाषा खः। थथे नेपालभाषाया छगू पुलांगु वाङ्मयया सफू गुगु नेपालभाषाया विद्यार्थीपिनिगु निंतिं जक मखु कानून, इतिहास, समाजशास्त्र आदिया विद्यार्थीपिनिगु निंतिं नं उलि हे महत्वपूर्णगु सफू 'नारद संहिता' नं खः। नेसं ५०० पाखे जुजु जयस्थिति मल्लया मन्त्री जयतया निंतिं तत्कालीन विद्वान् माणिकं नारदया न्यायशास्त्रयात नेपालभाषां अर्थ समेत न्ह्यब्वयातःगु थ्व सफू व्याख्याटीका खः। 'नारद संहिता', 'मानवशास्त्र', 'न्यायविकासिनी' आदि थीथी नामं परिचितगु ताडपत्रय् भुजिंमोल लिपिं च्वयातःगु थ्व सफूयात आःतक लूगु नारद संहिताया दकलय् पुलांगु सफू मध्ये छगू नालातःगु दु। मेमेगु नारद संहिताया सफुली खनेमदुगु प्यंगूगु अध्याय भिंच्यागू प्रकरणं मयायक थ्व सफुली दुथ्यानाच्वंगु दु। थज्यागु प्रकरण मध्ये छगू प्रकरण दिव्य-परीक्षा नं खः। थ्व हे दिव्य-परीक्षा प्रकरणयात भाजु तुलसीलाल सिंहजुं दुग्यंक अध्ययन अनुसन्धान यानाः व्याख्या विवेचना सहित सफूया रुपय् झीगु न्ह्यःने पितहयादीगु दु गुगु झी फुक्कसिगु निंतिं हे लय्ता व गौरवया खँ खः।

भाजु तुलसीलाल सिंह नेपालभाषा ख्यःया निंतिं चीरपरिचित नां खः। न्हापां नेपालभाषाया ख्यलय् - 'प्यागां भाषिका' आदि थें ज्यःगु भाषा सम्वन्धी अनुसन्धानात्मक सफू ज्वनाः म्हसीकः झाःम्ह तुलसीलाल सिंहजुं थौंकन्हे नेपालभाषाया प्राचीन वाङ्मय तथा भाषा साहित्यया अध्ययन अनुसन्धान याय्गुली थःत छ्यलादीगु दु। नेपालभाषा प्राचीन वाङ्मयलय् धनी जुयाः नं थुकिया अध्ययन अनुसन्धानया अभावय् गुलिखय् झीगु वाङ्मय इतिहासया गर्भय् हे ल्हानाच्वंगु दनि। थुकियात बांलाक अध्ययन अनुसन्धान यानाः पितहय्माःगु थौंया तच्वःगु आवश्यकता खया नं थज्यागु अमूल्य निधिया अध्ययन अनुसन्धान याइपिं विद्वान्त थौं तसकं हे म्ह जूगु दु। तर भाजु तुलसीलालजुं थज्यागु आवश्यकता पूर्ति याय्गु भ्वलय् थःगु नं पलाः न्ह्याकादीगु

दु । ता ई तक पुलांगु नेपालभाषाया शब्दकोश निर्माणया ज्याय् थःत छ्यलादी धुंकूम्ह तथा थौंकन्हे पुलांगु नेपालभाषाया साहित्यसम्वन्धी विद्यावारिधी यानाच्वनादीम्ह भाजु तुलसीलालजुं नारद संहिताया 'दिव्य प्रकरण' सम्वन्धी गुगु सफू पिकयादिल थुकियात वय्कःया ज्ञान शीपया पूर्ण सदुपयोग खः मधासें मगाः । वय्कःया थज्यागु ज्ञान शीप थ्व सफू ब्वनीपिं विद्यार्थीपिसं जक मखु थज्यागु विषयस मनक्वसाःपिं पाठकपिनिगु निंतिं नं मूवंगु ज्वलं जुइगु हे जुल । सु नं अभियुक्त मनूयात वं अपराध याःगु खः वा मखु धयागु छुटय् यायगु निंतिं - लः, मि, घट, विष आदि थीथी विषय प्रयोग यानाः याइगु परीक्षा हे थ्व सफूया मू विषय वस्तु खः । थथे थीथी कथंया अभियुक्ततय्त थीथी कथंया दैवी परीक्षा यानाः व अपराधी खः वा मखु जक मजुसे व गुगु तहयाम्ह अपराधी खः धैगु तकं छुटय् याय्गु प्रचलन दुगु खँ थ्व सफुतिं क्यनाब्यूगु दु । थुकथं थ्व सफुतिं उगु ईया भाषिक स्वरुप, सामाजिक संरचना, दैवी शक्तिप्रति आस्था व विश्वास, क्रुर तथा जंगली प्रवृतिगत कानून पद्धतियात उलाब्यूगु दु । झीगु अतितयात म्हसीकेत तिवः ब्यूगु दु । थुकथं थज्यागु विषय सम्वन्धी सफू च्वयादीम्ह भाजु तुलसीलाल सिंहयात न्ह्याक्व हे सुभाय् देछाःसां मगाः नापं सफू पिदंगु लसताय् वय्कःयात आपालं आपाः भिंतुना नं । आशा दु हानं हानं नं थज्यागु हे झीगु अतितया गौरव पितहय्गुली वय्कलं थःगु निरन्तरता बियाच्वनादी, सक्रियता क्यनादी थ्वहे वय्कःयात इनापया नापं हानं छकः भिंतुना नं ।

प्रो. प्रेमशान्ति तुलाधर

प्रमुख, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपालभाषाया छगू पुलांगु संस्था *च्वसापासां* ग्वसाः ग्वःगु 'पुलांगु नेपालभाषा खँग्वःधुकू निर्माण परियोजना'य् छुं दँ ज्या याय्धुंकाः त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तरगतया नेपालभाषा केन्द्रीय विभागं पुलांगु नेपालभाषाया भाषा, साहित्य व वाङमय ब्वंकेगु अभिभारा जितः बिल । जितः ब्यूगु जिम्मा जिं फुथें-मफुथें निर्वाह यानावया । उकथं जिं विद्यार्थीपिन्त ब्वंकेमाःगु छगू सफू नारदस्मृति नं खः, पूवंक मखु, दिव्य व तप्तमाष प्रकरण जक । थौंकन्हय् थुगु सफू एम्.ए. नेपालभाषाय् ब्वनेज्वलंकथं स्वंगूगु पत्रय् पुलांगु साहित्यया पृष्ठभूमिकथं 'नारदसंहिताया व्यवहार व तप्तमाष प्रकरण' (पौ १२८ख-१४२क), खुगूगु पत्रय् 'नेपालभाषाया विकासक्रम तथा कालक्रमिक अध्ययन' अन्तरगत ने.सं. ५०० या न्यायविकासिनीया (पत्र १२८-१४२) न्हय्गूगु पत्रय् 'नेपालभाषा प्राचीन रचनात्मक वाङमयया ज्ञान' शीर्षक अन्तरगत नारदस्मृति (५००) धकाः क्वःछिनातःगु जुल । स्वगू पत्रय् स्वंगू हे नां, 'नारदसंहिता', 'न्यायविकासिनी', 'नारदस्मृति', च्वयातःसा थ्व छगू हे सफूया स्वंगू नां खः ।

मूल संस्कृतं च्वयातःगु थ्व सफूया नेपालभाषां टीका च्वःगु हे ६०० दं मयाय्धुंकल । थ्व सफू संस्कृतं च्वःगु थ्यंमथ्यं २००० दँ दत । ६०० दँ न्हापाया नेपालभाषा, २००० दँ न्हापाया समाजया रीतिथिति सीकेगु धैगु अवश्य नं थाकुगु खँ खः । थ्व सफू जिथेंजापिं सामान्य पाठकपिन्त ला थुइके थाकुगु हे खँ जुल, संस्कृत विज्ञपिन्त नं थाकुगु हे विषय खः । छगू ला थुके ल्ह्ययातःगु संस्कृत साःप हे क्लिष्ट जूसा हानं थ्व मूल सफू पुलांगु भुजिंम्वलं च्वयातःगु खः । थौंकन्हय् बजारय् न्याय् दुगु नारदस्मृतिया छुं संस्करणलिसे तुलना यानास्वःसा पानाच्वंगु दु । थुकिया तःगुमछि संस्करणया सफू छथाय् तयाः तुलनात्मक अध्ययन याःसा जक संस्कृत खण्ड नं सुधार याय्गु सम्भावना दु । अथेनं जि धाःसा संस्कृत विज्ञ मखु । अथेनं नेपालभाषाया टीका नं आपालं पुलांगु नेपालभाषा व पुलांगु मराठी ल्वाकज्याःगु भाषां च्वयातःगु जूगुलिं नेपालभाषा नं थुइके थाकु । अथे जूगुलिं तःम्हमछि नेवाः संस्कृत विज्ञपिंसं छुं सुधार याय्धुंकुसां हानं हानं संस्कृत पाठ सुधार याय्गु आवश्यक खनेदु ।

थ्व सफू शान्तहर्ष वज्राचार्यं 'न्यायविकासिनी' नामं प्रेसं पिथनेधुंकुगु दु । वय्कलं सम्पादन यानाः पिथनेगु भ्वलय् राष्ट्रिय अभिलेखालयया शुक्रराज वज्राचार्यं अन दुगु पाण्डुलिपि ग्रन्थया देवनागरीं आलेखन याःगु जुल । थुकियात शंकरमान राजवंशी व शान्तहर्ष वज्राचार्यपिंसं राष्ट्रिय अभिलेखालय दुगु

मेमेगु सफू नाप तयाः 'तःक्वःमछि रुजू यानाः' पिथंगु धयातःगु दु । अथेहे पुलांगु नेपालभाषा शब्दकोश परियोजनां A Dictionary of Classical Newari पिथनेगु भ्वलय् यज्ञानन्द शाक्यं आलेखन यानातःगुयात जिं शब्द संग्रह याय्गु भ्वलय् रुजू समेत यानागु खः । थ्व भ्वलय् डा. कमलप्रकाश मल्लं सम्पादन यानाः पिथनेत तयार यानातःगु अप्रकाशित 'नारदस्मृति' समेत बःकयागु खः । आः, थ्व सफू पिथनेगु भ्वलय् च्वय् न्ह्यथनापिं सकल विद्वान् भाजुपिंसं यानातःगु ज्यापाखें जिं लिधंसा कयागु दु, नापं शान्तहर्ष वज्राचार्यया प्रकाशित पाठय्, खासयानाः संस्कृत श्लोकय्, जिमि गुरु काशीनाथ तमोटजुं वय्कःया नीजि प्रयोजनया लागी सुधार यानातःगु पाठ नं जिं लिधंसा कयागु दु । वय्कःपिं सकलप्रति कृतज्ञता प्वंकाच्वना ।

जि पुलांगु नेपालभाषा दुग्यंक थूम्ह नं मखु । अथेनं न्हापा पुलांगु नेपालभाषा शब्दकोश निमार्ण समितिं न्ह्याकूगु A Dictionary of Classical Newari दय्केगु ज्याया भ्वलय् छुं भतिचा पुलांगु नेपालभाषा सय्कागु आधारय् थन पुलांगु नेपालभाषायात न्हूगु नेपालभाषां भावानुवाद याय्गु आँट यानागु खः । थ्व ज्याय् जिं डा. पाण्डुरंग वामन काणेया 'धर्मशास्त्र का इतिहास' सफू बःकयागु दु । हायन्स योर्गेनसनया A Dictionary of the Classical Newari पाखें नं छुं ग्वाहालि कयागु दु । अथेहे ज्याया भ्वलय् डा. विश्वनाथ भण्डारीयाके न्यनेकने यानाः नारदस्मृतिया संस्कृत श्लोकपाखें नं अनुवाद यानागु दु ।

थथे ने.सं. ५०० स च्वःगु नारदस्मृतिया पुलांगु नेपालभाषाया टीकाया आधारय् व्यवहार (दिव्य) व तप्तमाष प्रकरणया चर्चा यानागु जुल । पुलांगु नेपालभाषाया टीकापाखें स्पष्ट याय् मफुथाय् छुं थासय्.डा. पाण्डुरंग वामन काणेया सफूया लिधंसा कयाः दिव्यबारे चर्चा यानागु जुल ।

दकलय् लिपा, थ्व सफू पिथनेत नैतिक बः बियाः थःगु मन्तव्य समेत च्वया हौसला बियादीम्ह नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया नकिं मय्जु प्रा. प्रेमशान्ति तुलाधरयात दुनुगलंनिसें सुभाय् बियाच्वना । सफू पिथनेगु ज्या पूवंकादीम्ह सहकर्मी राजितबहादुर श्रेष्ठ व थः स्वर्गवासी ममतामयी मांयात श्रद्धापूर्वक लुमंकुसे संसार खंकुम्ह मां मय्जु चित्रकारया नामय् थ्व सफू पिथनेत आर्थिक दान यानादीम्ह दाता पासा लोक चित्रकारयात नं दुनुगलंनिसें सुभाय् बियाच्वना ।

सफू इलय् हे सुथांलाक्क पिकयादीगुलिं राजमति प्रेसया नरेश शाक्य व सकल दुजःपिन्त नं सुभाय् दु ।

तुलसीलाल सिंह
ने.सं. ११२८, यन्याःपुन्ही

दाताया मन्तुना

संसारय् दकसिबे तःधंम्ह भगवान् खः । यदि भगवान्सिबें नं सु तःधंम्ह दनिसा व **मां** खः ।

मांमं संसार खंकाब्यूसा, नेवाः समाजया विधि-विधान अनुसार अबुं थः सन्तानतय्‌त पालन-पोषण याइ । पितृसत्तात्मक समाजय् अबु हे छेँया हामा जुइ, आम्दानीया श्रोत नं अबु हे जुइ, मांपिनिगु ज्या धैगु केवल अबुं कमय् यानाहःगु सम्पत्तिया हिफाजत याय्‌गु खः, सन्तानया सुसाःकुसाः याय्‌गु खः । तर, जिपिं अभाग्यपिं सन्तान जुयाः कठोर नियतिं मत्यवं हे जिपिंलिसे जिमि बाःयात फाया मचातय्‌त हुर्कय्‌बढय् भिंम्ह मांया भूमिका मगानाः बाःनं निर्वाह यानाः कठीन सामना यानादिल । जिमिगु प्रतिकुल संघर्षया किपात सम्वेदनशील बिल । जिमि मामं जिपि याय्‌त छम्ह कुशल व जक निर्वाह यानाः याय्‌माःगु भूमिकासमेत घडी नं समस्याया जिगु नुगलय् बारंबार अवस्थाय् मामं यानादीगु झल्झल वयाच्वनी, नुगः जुयाच्वनी । उकिं हानं छकः लिसाकयाः धाय्– यदि भगवान्सिबें नं सु तःधंम्ह दनिसा व **मां** खः ।

(ने.सं. १०४२-११२६)

वि.सं. २०६२ सालय् ८१ दँया उमेरय् जिपिं काय्-म्ह्याय्‌पिन्त वानाः जिमि मां **मय्‌जु चित्रकार** स्वर्गवास जुयादिल । मांया गुण पुले मानिगु, मांयात लुमंकेगु त्वहकथं मांया नामय् छुं यानाच्वने माः थें जिगु नुगलय् बरोबर लुयाच्वनीगु जुल । तर, छु याःसा ज्यू धैगु जिं तिफ्याय् मफु । थजागु अवस्थाय् प्राचीन धर्मशास्त्रया छगू पक्षयात कयाः तुलसी दाईनं च्वयाद्यूगु **नारदस्मृती दिव्य-परीक्षा** नांया सफू जिमि मांया लुमन्ती पिकाय् खंगुलिं स्वर्गवासी मांलिसे प्रत्यक्ष नापलानागु अनुभव जुल ।

थुगु सफू पिथनेगु ज्या ताःलाकाःदीगुलिं पासा राजितबहादुर श्रेष्ठयात सुभाय् दु ।

लोक चित्रकार

प्रकाशकीय

प्राचीन इलय् जक मखु थौंया वैज्ञानिक ईया प्रतिनिधित्व याना: जीवन हनाच्वंपिं मनूतय्सं तकं भाग्ययात उतिकं हे हनाबना तयावयाच्वंगु दु। थ:म्हं यानागु ज्याया प्रतिफल शुभ जुइमा वा अशुभ उकिया श्रेय भाग्ययात हे बी। वास्तवय् भाग्यं हे मनूया जीवनशैली, जीवनलीला क्व:छी, मनूया ल्हा:ती छुं हे मदु धाय्गु चलन आदिकालंनिसें थौंतकं यथावत कायम जुयावयाच्वंगु दु।

प्राचीन इलय् सुं नं आरोपित मनुखं अपराध या:गु ख: वा मखु धैगु जाँचबुझ याय्गु थ:गु हे विविध परम्परा दु। नेपा:या राणाकालय् तकं आरोपित व्यक्तियात येँया कालभैरव न्ह्य:ने तया: अपराध या:गु ख: वा मखु धैगु खँय् पा:फय्की। यदि आरोपित व्यक्तिं अपराध या:गु मखुसा वयात छुं जुइमखु। अपराध याना: नं मयाना धका: मखुगु खँ ल्हाना: पा:फल धा:सा तत्काल हे दैवीप्रकोप जुया: वं म्हुतुं हि ल्ह्वइ। अथेहे थौंकन्हे थीथी सँकिपाय् नं अदालती कारवाही जुइबले दकले न्हापां आरोपित व्यक्तियात द्य:या सफू थीका: पा:फय्की। थुकथं अपराध लुइकेगु ज्या द्यवं (भाग्यं) याइ अले द्यवं हे अपराधीयात सजायँ बीगु परम्परा न्ह्यानावयाच्वंगु दु।

प्राचीन इलय् आरोपित व्यक्तियाबारे सत्यतथ्य खँ लुइकेगु विविध तरिका, पद्धति दु। नारद धैम्ह छम्ह अज्ञात मनुखं च्वयात:गु **नारदस्मृति** सफुती थज्यागु अपराध लुइकेगु तरिका, पद्धतित दुथ्यानाच्वंगु दु। थ्व सफू संस्कृत भाषां च्वयात:गु ख:सां गुबले च्व:गु धैगुया तिथिमिति स्पष्ट मजू। थ्वहे नारदस्मृतियात नेसं ५००स छम्ह नेवालं (माणिकं) उगु ईया नेपालभाषां अनुवाद यानादिलसा थुकिया छुं अंश हनेबहम्ह भाजु तुलसीलाल सिंहजुं थौंया बोलीचाली भाषाय् तसकं मेहेनत याना: अनुवाद यानादिल गुकिं पुलांगु भाषा अध्ययन अनुसन्धान याइपिं व न्याय लागाय् तल्लीनपिं न्यायक:मिपिनिगु निंतिं थुगु सफुलिं आपालं ग्वाहालि जुइ।

हनेवहम्ह नेपालभाषा, संस्कृतिया अनन्य प्रेमी व परम्परागत पौभा:च्वमिया रुपय् नांजा:म्ह भाजु **लोक चित्रकार**जुं थुगु सफू पिथनेत न्हू हिसु पुच:यात आर्थिक ग्वाहालि यानादीगु ख:। वय्क:या उदार मनयात पुच:पाखें गुबलें ल्वमंके फइ मखु।

अन्तय् नेपालभाषा, लिपि व संस्कृति च्वन्ह्याकीगु थज्यागु हे च्वन्ह्या:गु सफूत पिथनेगु भाला जिमिगु न्हू हिसु पुच:यात बियादी धका: सकल भाषाह्य:मि भाजु/मय्जुपिन्त इनाप यानाच्वना।

- राजितवहादुर श्रेष्ठ
नाय:, न्हू हिसु पुच:

विषय-सूची

नारदस्मृती दिव्य-परीक्षा

न्ह्यखँ

ऋग्वेद, अथर्ववेद व मेमेगु छुं संहिताया छुं ऋचा ईशापूर्व ४००० निसें १००० दँ पुलांगु नालातःगु दु। सुं गुलिं विद्वान्तय्सं धाःसा थुपिं वैदिक संहिता ई. पू. १००० लिपाया जुइमाः धैगु अनुमान यानातःगु दु। थुपिं वैदिक संहिता मध्ये दकसिबे पुलांगु नालातःगु ऋग्वेदय् उचथया काय दीर्घतमा प्रार्थना याःगु दु कि 'भ्किदुगं अंप्वः सिँ तयाः च्याकातःगु मिं नं छ्वय्के मफय्मा, ल्हाः-तुति चिनाः खुसी वांछ्वःसां उगु खुसी नं दुमबीमा'। थ्व धापूयात कयाः सुं मनूतय्सं उगु इलय् हे मि व लः या दिव्य प्रचलनय् दुगु अनुमान याःगु दु। रामायणय् सीताया पवित्रताय् आरोप वय्वं मी दुने च्वना दिव्य परीक्षा याःगु बाखं सर्वव्यापक जू। द्वलंद्वः दँनिसें मि व लःयात विश्वय् हे द्यो भापाः व्यवहार यानावःथें नेवाः समाजय् नं धार्मिक, साँस्कृतिक व मेमेगु ज्याखँय् दैवीय स्वरूपकथं छ्यलावयाच्वंगु दनि। नेवाः समाजय् छुं थलबल चिप जुलधाःसा उकियात लखं सिलाः वा चायाः जक हे शुद्ध याइ। लखं सिलाः वा चायाः नं शुद्ध मताय्कल धाःसा मिं थीकाः शुद्ध याइ। मि हे दकसिबे शुद्ध ताय्की। थजाःगु दसु मालास्वलधाःसा यक्वं दय्फु। थजाःगु प्रभाव शदियौं न्ह्योनिसें न्ह्यानावःगु थीथी संहिताया ल्यंपुल्यं खः। समाजया विकासया भ्वलय् गुलिं दिव्य अव्यवहारिक सिद्ध जुलसा गुलिं दिव्य परिमार्जित जुजुं वन। नेवाः समाजय् आःतक नं सत्य व धर्मया नामय् द्यो थियाः पाःफय्केगु, मां-बौ थियाः पाःफय्केगु, थःहे सन्तान थियाः, विभिन्न दैवीय वस्तु थियाः पाःफय्केगु चलन अद्यापि ल्यंहेदनि। थुपिं प्राचीन दिव्य-परीक्षाया अवशेष खः।

स्मृति, संहिता धैगु प्राचीनकालया ऐन-कानून खः। थ्व छगू धर्मया आधारय् दय्कातःगु मुलुकी ऐन खः। अथेसां थ्व धर्मशास्त्रया नामं प्रशिद्ध जू। धर्मशास्त्र धैगु न्यायशास्त्र खः। इतिहासय् थीथी स्मृतिकारपिन्सं थीथी संहिता

च्वयावन। थुपिं स्मृतिकारपिं मध्ये सुं नां जाःपिं मध्ये बृहस्पति, मनु, याज्ञवल्क्य, नारद, पराशर आदि खः। अथेहे अनेक स्मृतिया टीकाकारपिन्सं टीका च्वयावन। नेपालय् खनेदुगु पुलां-पुलांगु स्मृति मध्ये छगू **नारदस्मृति** खः। थुकियात न्यायविकासिनी, मानव न्यायशास्त्र, मानव धर्मशास्त्र, नारद संहिता आदि थीथी नामं नं स्यू।

स्मृतिकारपिन्सं स्मृति-ग्रन्थ च्वल। उकियात थीथी देशया थीथी जुजुपिन्सं थःपिन्त यःगु व ल्वःगु स्मृति ल्ययाः उकियाहे आधारय् न्याय-सम्पादन याय्गु यानावन। नेपालया छम्ह प्रशिद्ध जुजु जयस्थिति मल्लं नारदस्मृतिया आधारय् न्याय-सम्पादन यानावन धैगु अप्वःसिया धापू दु। जुजु जयस्थिति मल्ल थ्वहे नारदस्मृतिया कारणं हे प्रशिद्ध जुलसा, थ्वहे कारण विवादय् नं लात। बौद्ध धर्मावलम्वीपिनिगु तःधंगु समुदायपाखें जयस्थिति मल्लयात थ्व हिन्दू धर्मया लिधंसाय् च्वयातःगु धर्मशास्त्रया सिद्धान्त बःकयाः शासन याःगु जूगुलिं बुद्ध धर्म स्यंकल धकाः पाःयाय्गु याः। बौद्ध धर्मावलम्वी जक मखु हिन्दू धर्मया पुरोहित वर्ग ब्राह्मणपिन्सं नं नेपाली ब्राह्मणपिं जगाजग दयकं हिन्दूस्थानं विदेशी ब्राह्मणपिं हयाः नेपालया मौलिक धार्मिक संस्कृति स्यंकल धैगु आरोप दु। अथेहे जयस्थिति मल्लं तात्कालिक सुथांमलाःगु कमजोर राज्ययात सुदृढ यात, अराजक समाजयात अनुशासनय् चिनाः सुशासनयात, समाजया हरेक पक्षय् सुधार यात धकाः प्रशंसा याइपिं नं म्हो मजू।

जयस्थिति मल्लया यश वा अपयशया मूख्य कारण धर्मशास्त्रय् आधारित जुया शासन यात धैगु खः। थुकेया नं केन्द्रविन्दु नारदस्मृति खः। थ्व नारदस्मृतियात बौद्ध व हिन्दू निथ्वःसिनं नं कुंख्युंसां जयस्थिति मल्लकालीन नारदस्मृतिया नेपालभाषा टीकाकार माणिक्य हिन्दू धर्मावलम्वी खःसा जयस्थिति मल्लया मन्त्री जयत वर्मनया लागी उगु टीकाग्रन्थ ल्ह्ययाब्यूम्ह लिपिकार धाःसा कीर्तिपूण्य महाविहारय् च्वंम्ह शाक्यभिक्षु लुन्तभद्र वज्राचार्य बौद्ध जुल। थ्व छगू अद्भुत संयोग जुल।

ने.सं. ५०० स ल्ह्यःगु नारदस्मृतिया नेपालभाषा टीकाकार माणिक्य व **गोपालराज वंशावली** तःथाय्मछि नां न्ह्यथनातःम्ह पण्डिया मनकु भारो वहे खः धाइ। थुम्ह पण्डित ने.सं. ५०३ स जयस्थिति मल्लया काय् धर्म मल्लया विवाहया लसताय् *भैरवानन्द* नांया प्याखं दय्का हुइकूपिं मध्ये छम्ह खः।

वंशावली माणिक्य च्वनीगु थाय्या नां *यम्बटुनिम्विहार* (इतुम्बत्रहाल?) च्वयातःगु दु। अथेहे माणिक्यया सहोदर किजाया नां उभ्रा जीवा भारो धयातःगु दु। थुम्ह जीवा भारोया जात उभ्रा च्वयातःगुलिं माणिक्यया जात नं उभ्रा जुइमाः।

लिच्छवितय्गु सुदृढ शासन प्रणाली क्वःदय्धुंकाः न्यासः दँयात इतिहासकारपिन्सं 'अन्धकार युग' धाय्गु याः। थ्व न्यासः दँया ख्युंगु ई धैगु लिच्छवि शासनया पत्तन जुसानिसें जयस्थिति मल्लया उदयतकया ई खः। उगु 'अन्धकार युग'य् शासकत कमजोर, शासन व्यवस्था कमजोर, प्रजापिंके अनुशासन मदयाः अराजक, प्रदेश-प्रदेशय्, त्वाःत्वालय्या सामन्तत स्वघोषित जुजु जुयाः बहुनायकया व्यवस्था जूगुलिं राज्य कमजोर जुल। थीथी प्रान्तया सामन्ततय्सं स्वतन्त्र राज्य दय्कल। राज्य कमजोर जूगुया ह्वःताः स्वयाः ने.सं. ४०८ व ४१० य् पश्चिमं खस जुजु जितारिमल्लं निकःतक स्वनिगलय् हमला यातं नं थनया प्रजां स्यल्लाक प्रतिरोध याय्मफुत। अथेहे ने.सं. ४७० स बंगालया सुलतान शमसुद्दीन स्वनिगलय् ग्यानापुक आक्रमण यात। उगु हतालय् नेपाःया आपालं धन-जन नोक्स्यन जुल। थुगु न्यासः दँया दुने तिर हुतया डोयतय्सं नं तःकःमछि आक्रमण यात। थुकथं नेपाल देश झन्झन् संकुचन जुयाः वनाच्वनसा विदेशी आक्रमण फयांफय् मफयाः कमजोर जुजुं वनाच्वंगु इलय् जयस्थिति मल्लं राज्य व्यवस्था सुव्यवस्थित यानाः नेपालयात हानं छकः सवल राज्यय् परिणत यात। थथे राज्ययात सुव्यवस्थित याय्गु मूख्य आधार मध्ये छगू नारदस्मृति खः।

स्मृतिकार नारदं थःसिबें यक्व हे न्हापा सत्यवादी समाजया अस्तित्व दु धैगु कल्पना याःगु जुल। थथे नारदया धापूकथं गुबलय् मनूत धार्मिक व सत्यवादी जुयाच्वन उबलय् मनूतय्त न त व्यवहार (कानून) या आवश्यक जुल न द्वेष हे दत। मनूतय्के धर्म पाःजुयावंलिसे न्यायया प्रवर्तन जुल, जुजु ल्वापुख्यापु मदय्कीम्ह, अपराधीतय्त दण्ड बीम्ह दण्डधर जुल। जुजुपिनि मूख्य ज्या मध्ये छगू महत्त्वपूर्ण ज्या निष्पक्ष न्याय याय्गु व अपराधीयात दण्ड बीगु खः। धर्मशास्त्रय् थ्व विषयलय् विस्तृत चर्चा यानातःगु दु। समाजय् ल्वापु-ख्यापु, आरोप-प्रत्यारोप न्ह्याबलें जुयाच्वनी। द्वलंद्वः दँनिसें समाज थुकथंहे न्ह्यानावयाच्वंगु खः। धर्मशास्त्रय् मनूतय्गु ल्वापु छिनेत जुजुपिं ब्राह्मण व मन्त्रीतलिसे सभाय् (न्याय-भवनय्) वनाः कार्य-सम्पादन याय्माः धयातःगु दु। मनु व नारदया धापूकथं न्याय-शासन धर्मया प्रतीक खः। मनुं

धयातःगु दु कि गुम्ह जुजुं निरपराधीयात दण्ड बियाः अपराधीयात त्वःताबिल धाःसा वं पाप याःगु ठहरय् जुइ । अजाःगु ज्या निन्दनीय जुइ । निन्दनीय ज्या याःम्ह नरकय् वनी । अथेजूगुलिं जुजुया न्यायालययात धर्मासन, धर्मस्थान, धर्माधिकरण धाइ । थौंकन्हय् न्यायाधीस, प्रधान न्यायाधीस धायथें प्राचीन इलय् जुजु हे न्यायाधीस खः, प्रधान न्यायाधीस नं जुजु हे खः । न्याय-सम्पादन यायगु भ्वलय् धाःसा जुजुं ब्राह्मणपिं व मन्त्रीपिं व दण्डाधिकारीपिनिगु सल्लाह व ग्वाहालि कायगु याइ । थजाःगु न्याय-पद्धति नेपालय् मल्लकालय्तकं बांलाक न्ह्यानाच्वंगु खँ थीथी अभिलेखं स्पष्ट याः ।

श्रीनिवास मल्लया (ने.सं.७४७-८०७) समकालीन कवि कुनु शर्मां **कीर्तिपताकाय्** श्रीनिवासया राजसभाय् समाजया प्यंगुलिं वर्णया भिंभिंपिं मनूत दयाः न्ह्याबलें शोभा सम्पन्न जुयाच्वंगु दु, बुद्धिमान् मन्त्रीपिं, पण्डितपिं, दण्डनीतिज्ञपिं, थीथी देशया मनूत, गुणीपिं, लिक्क दनाच्वंपिं सेवकपिं, थीथी याचकपिं व बन्दीजनपिं, ज्ञानी-गुणीं मनूत व सन्त सेवकपिं, च्वनाः न्ह्याबलें भःभःधायाच्वंगु दु धकाः राजसभाया थुकथं वर्णन यानातःगु दु (योगी, २०१८ : ५८) । गथे–

आस्थानं प्रविराजते हि सततं चत्वारवर्णोत्तमै
र्द्धीमन्मन्त्रिगणैश्च पंडितजनैरान्वीक्षिकीधारणैः ॥
नानादेशजमानुषैर्बहुगुणैः पार्श्वेस्थितैः सैवकै
र्नानायाचकवनिदभिर्वरजनैस्सद्भिश्च सार्द्धंभृशभ्॥१०१॥ :

नारदस्मृति

पाण्डुरंग वामन काणें (१९९२ : ४०) स्मृतिया अर्थ निगू क्यनातःगु दु । छगू अर्थकथं वेदवाङमय इतरया न्ह्यागुं ग्रन्थ 'स्मृति' खः । पाणिनिया व्याकरण, श्रौत, गुह्य, धर्मसूत्र, महाभारत आदि आपालं विषयया ग्रन्थ स्मृति खः । मेगु संकीण अर्थकथं स्मृति व धर्मशास्त्र छगू हे खः । थ्व अर्थय् नारदस्मृति धर्मशास्त्र मध्ये छगू खः ।

थ्व स्मृति च्वःम्ह नारद गन च्वंम्ह खः ? छु युगयाम्ह खः ? थुकेया लिसः माले अःपुमजू । प्राचीन नारदस्मृति नेपालय् लूगु आधारय् जुइमाः, गुलिसिनं नारद नेपाली खः धाइ, गुलिसिनं थ्व वर्तमान भारतया मध्यप्रदेशी

खः धाइ । थजाःगु अनुमानयात काणें (१९९२ : ५६) 'कल्पना जक' खः धाइ । थौंकन्हय् नं नेपाली समाजय् खँ उखें-थुखें यानाजुइपिन्त, मनू छुलय् यानाः ल्वाकाजुइपिन्त 'नारद' धाय्गु याःगुया नं रहस्य दय्माः । सायद, अथेहे जुयाः जुइमाः नारदया मेगु नां 'पिशुन' जूगु खः, थुकेयात नेपालभाषां 'छुल्याहा', 'ल्वापुख्वं' धाइ । नारद, मनुसिबें लिपायाम्ह खः । नारदस्मृतिया न्हापांगु वाक्य हे *इह हि भगवान् मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमाचारस्थितिहेतुभूत शास्त्रं चकार* धयाः न्ह्याकातःगु दु । गुलिसिनं थुगु स्मृति च्वःम्ह नारद ई.सं. १००–३०० दथुयाम्ह खः धाइ । नारदं थुकी 'दीनार' सिक्काया नां न्ह्यथनातःगु दु । थ्व सिक्का ई.पू. २०७ स रोमनतय्सं दय्कूगु खः । ई.पू. न्हापांगु शताब्दी शकतय्सं भारतय् थ्व सिक्का ढालय् याकूगु खः । थथे जूगुलिं ए.बी. कीथं (२००२ : ५६१) नारद ईसासिबें न्हापायाम्ह मखु धाइ ।

नारदं च्वःगु थुगु स्मृति नेपालय् लोकंह्वाःगु खनेदु । अथेजुयाः हे नेपालय् नारदस्मृतिया पुलां-पुलांगु पाण्डुलिपि ग्रन्थत लुयावःगु खः । ने.सं. ५०० स माणिक्यं नेपालभाषां टीका च्वसेंलि थ्व झन्हे लोकंह्वाःगु जुल । थ्व स्मृति ग्रन्थ सफू राष्ट्रिय अभिलेखालय **नारदसंहिता** वा **मानवन्यायशास्त्रया** नामं तःगुमछि अभिलेख-ग्रन्थ संग्रह जुयाच्वंगु दुसा **नारदस्मृति**, **नारदीयधर्मशास्त्रम्** नामं च्वयातःगु ग्रन्थ नं दु । अथेहे जनस्तरं दय्कातःगु आशा सफूकुथी नं **नारद धर्म शास्त्र** व **नारद संहिता** नामं नेपालभाषा टीका समेत दुगु सफू संग्रह जुयाच्वंगु दु । अथेहे नीजि संग्राहालय नं थुगु धर्मशास्त्रया सफू आपालं दुगुलिं मेमेगु स्मृति, संहितासिबें नारदस्मृति आपालं लोकंह्वाःगु यचुक सीदु ।

थीथी भाष्यकारपिन्सं दय्कूगु थीथी संस्करणया नारदस्मृति पिदनेधुंकुगु दु । थुपिं संस्करण मध्ये गुलिं तःधंगु दुसा गुलिं चीधंगु दु । छुं संस्करणय् श्लोक आपाः म्हो जुयाच्वंगु दु । अप्वः धैथें नारदस्मृतिया संस्करणय् प्यंगू अध्याय पिदनाच्वंगु दु । प्यंगू अध्यायदुने न्हापांगु अध्यायस *नारदमातृकायां विचार दर्शन,* निगूगु अध्यायस *व्यवहार मातृकाया,* स्वंगूगु अध्यायस *सभालक्षण* व प्यंगू अध्यायस *व्यवहारपद* अन्तरगत ऋणादान प्रकरण, निक्षेप प्रकरणः, संभूयसमुत्थान प्रकरण, दत्ताप्रदानिक प्रकरण, अभ्युपेत्याशुश्रुषा, वेतनस्यानपाकर्म, अस्वामिविक्रयः, विक्रीयासंप्रदान, क्रीत्वानुशयः, समयस्थानपकर्म, सीमावन्ध, स्त्रीपुंसयोगः, दायभागः, साहस, पारुष्य, द्यूतसमाह्वय प्रकरण, प्रकीर्णक व

चौर प्रकरण दुथ्याकात:गु खनेदु । ने.सं. ५०० स माणिक्यं नेपालभाषां टीका च्व:गु नारदस्मृती न्हापांगु स्वंगू अध्याय दुमथ्याकुसे प्यंगूगु अध्यायया व्यवहार पदया १८ गू प्रकरण दुथ्याकात:गु दु । खतुं दकसिबे न्ह्योनेया गुंगू पत्र तनाच्वंगु दु । तनाच्वंगु गुंगू पत्रय् दुने थ्व स्मृतिया न्हापांगु स्वंगू अध्याय धा:सा अवश्य नं न्ह्यनीमखु मखु । अथेजूगुलिं थुगु नारदस्मृति प्यंगूगु अध्याय जक ल्ह्ययात:गु सफू ख: । सफूया दकसिबे ल्यूने अर्थात् पुष्पिका वाक्य च्वया: क्वचाय्केसिबे न्ह्य: छसिंकथं 'व्यवहार प्रकरण', 'सप्त प्रकरण' व तप्तमाष प्रकरण' नां बिया दिव्य प्रकरण च्वयात:गु दु । थ्व दिव्य प्रकरण अप्व: धैथें नारदस्मृतिया मेमेगु संस्करणय् थुकथं दुथ्याकात:गु खनेमदु ।

दिव्य प्रकरण

च्वय् नं न्ह्यथनेधुन कि दिव्य-परीक्षा काय्गु खँया संकेत ऋग्वेदय् समेत खनेदु । छुं विवाद मानव-प्रमाणं नं सिद्ध याय् मफय्वं विवादया निर्णय बीत दिव्यया ग्वाहालि काइगु जुल । कात्यायन व पितामहपिंसं मानव-प्रमाण मन्त धा:सा वा परिस्थितिजन्य प्रमाणया अभावय् जक दिव्य याके ज्यू धयात:गु दु । कात्यायनं धयात:गु दु, यदि छगू पुचलं मानव-प्रमाणयात विश्वास या:गु इलय् मेगु पुचलं दिव्य-प्रमाणयात विश्वास यात धा:सा जुजु वा न्यायाधीसं मानव-प्रमाणयात नालेमा: । नारदया धापूकथं जव कालबिल जंगलय्, एकान्तय्, चान्हय् वा छेँ दुने जुलधा:सा अजा:गु विवादय् दिव्य-प्रमाणया ग्वाहालि काय्मा: । नारदया धापूकथं मिसापिनिगु पवित्रताया विवादय्, साहस-विवादय् (वलात्कार, डकैती, अपहरण आदि अपराधया विवादय्) दिव्यया खँ वइ ।

दिव्य वादीयाके काय्गु कि प्रतिवादीयाके काय्गु धैगु खँय् सामान्य नियमकथं दिव्य प्रतिवादीयाके काइ । गुम्ह आरोपी व अभियुक्त ख:, वयाके दिव्य परीक्षा काइ । तर, याज्ञवल्क्यया बिचा:कथं वादी व प्रतिवादीपिनिगु पारस्परिक सम्भौता जुया: निगू मध्ये छुं. नं पक्षं दिव्य ग्रहण याय्फु । थथे जुया: बूगु पक्षयात अर्थ-दण्ड बीगु वा शारीरिक-दण्ड याय्मा: । थथे अर्थ-दण्ड वा शारीरिक-दण्ड बीगुयात शीर्षकस्थ वा शिरस्थ धाइ ।

अति प्राचीन इलय् त:तामछि दिव्य मदु। लिपा-लिपायापिं स्मृतिकारपिंसं दिव्यया चर्चा यानाह:गु खनेदु। मि व ल: दकलय् पुलांगु दिव्य खनेदु। शंख-लिखितं तुला, विष, जल व तप्तलोह प्यगू दिव्यया नां न्ह्यथंगु दु। मनुं तप्तलोह व जल निगू जक दिव्य न्ह्यथनावंगु दु। नारदं धा:सा न्यागू दिव्य— तुला, अग्नि, जल, विष व कोश (पवित्र जल) न्ह्यथनेगु लिसें मेगु निगू तप्तमाष व तन्दुल नं न्ह्यथनात:गु दु।

धट, अग्नि, जल, विष, कोष दिव्यया चर्चाया भ्वलय् मिसापिन्त छु छु परीक्षा याय् ज्यू, छु छु मज्यू धैगु खँय् मिसापिन्त छुं दिव्य याके ज्यू व छुं याके मज्यू धैगु नारदया बिचा: दु। नारदं मिसापिन्त जल दिव्य याकेमज्यू, धट व कोषपान याके ज्यू धका धयात:गु दु। अथेहे पा:फय्केगु खँय् पल्सा छ्वयाहय् मज्यू व प्रतिवादीं पाफय्के ज्यू धयात:गु दु।

तुला वा धट दिव्य

नारदस्मृती न्ह्यथनात:कथं अभियुक्तया परीक्षा याय्त विशेषकथंया ताल्जु दय्केगु याइ। थथे ताल्जु दय्केबलय् पा:फय्कीम्ह अर्थात् शोध्यया सहमती याना: जक दय्के मा:। उकी स्पष्टं *पा फैवुम्हं अनुमत याडाव धट द्वयके* धका: धयात:गु दु। ताल्जु दय्केगु विशेष विधि नं उकी न्ह्यथनात:गु दु। उकी न्ह्यथनात:कथं ताल्जु यख्वाय्केत उत्तर व दक्षिण दिशाय् लाका: निग: *खुंट* (थां) भूमिं सतहलं पिने जकहे प्यकु ताहाय्के स्वाइ। खुकू हाक:गु थां निकु बँय् दुछ्वइ। निग: थांया च्वय् *उमनि दंड* (अक्ष वा तुलाधार) खुकु ताहाकय्क तइ। थुगु उमनि दंडया निगू च्वकाय् सिखलं हिना: *खल ङुनि* अर्थात् काँटा यख्वाय्की। थुपिं निगू काँटाय् छखे शोध्य वा अभियुक्तयात तइ व मेगु काँटाय् ध:या ल्याखं ल्वहँ वा मेमेगु वस्तु तया: लनी। थथे लनेगु ज्या याय्गु अनुमति लुंक:मि, बनिया वा नक:मितय्त जक बियात:गु दु।

शोध्ययात ताल्जुइ लना: गुलि तौल दुगु ख: चिं तया: वा तौलया ल्या:चा: तया: शोध्ययात ताल्जुया काटां पिकाइ। अनंलि म्व:ल्हुका शोध्ययात शुद्ध याना: हानं काँटाय् तइ। नारदस्मृती शोध्ययात लनेगु ई व वातावरण नं निर्धारण याना: 'फय् मव:बलय्' लनेमा: धयात:गु दु। थुकेया तात्पर्य तुलाया

दिव्य परीक्षाय् तीक्ष्ण वायु वर्जित धाःगु खः । थथे धयातःगु अभिप्राय सायद ताल्जु मसनेमा धैगु खनेदु । अथेहे थुगु इलय् जंत्रमाः संके वा चाःहिके बीमाः धयातःगु दु ।

ताल्जु दय्केत छु छु सिँ छ्यलेगु धैगु नं निर्धारण यानातःगु दु । ताल्जु दय्केत छ्यलेज्यूगु सिँ खयरसिँ (संस्कृत=खदिर), *तेनसाली* सिँ, *सिसबु* सिँ खः । यदि थुपिं सिँ मदु धाःसा *सिसिंबु* सिँ धैगु सिँ नं छ्यलेज्यू । ताल्जुया थां खयरसिँया दय्केमाः, दुने फुस्लुगु जुइमज्यू धयातःगु दु ।

थजागु ताल्जुइ शोध्ययात लनेबलय् या त राजसभाय् लनेमाः, या त लाय्कूया न्हचःने लनेमाः अथवा देगलय् लनेमाः । थुलि थाय् मध्ये न्ह्याथाय्सां छथाय् तयाः लनेमाः । थथे लनेबलय् ताल्जुइ स्वां छायाः, धुं-धुपाँय् व मत च्याकाः पंचोपचार पूजा याय्माः, छाय्धाःसा थ्व छगू दिव्य-परीक्षा खः । दिव्य-परीक्षा जूगुलिं हे निश्चित विधि-विधानया पालना यानाः, पूजापाठ पूर्वकाः जक तुला वा धटया दिव्य-परीक्षा जुइ । नारदस्मृति न्ह्यथनातःकथं धौ, आख्यः, घ्यः, दुरु *मेलाय्* (छगूकथंया थल) तयाः प्यंगुलिं दिशाय् ब्वय्माः । अनंलि अष्टलोकपाल पूजा याइ । शोध्य वा पाःफइम्ह मनूयात म्वःल्हुकाः, धोतिं चिकाः न्हिछि चछि उपवास याकाः तइ । कन्हय्खुन्हु सुथन्हापां नंसनकि (नसंचा जुइवं) धर्मवाक्य मन्त्र पाठ याकाः छचँनय् जप याकाः परीक्षा याइगु थासय् म्वःल्हुका तइ । थ्व इलय् धर्मवाक्य ब्वनेगु मन्त्र ब्वंकातइ । थजाःगु मन्त्र वैदिक मन्त्र जुइ ।

नेपाली नारदस्मृती न्ह्यथनातःकथं थुलि धर्मवाक्य ब्वनाः ताल्जुइ लंकेबलय् न्हचतखुन्हुयासिबें म्हया तौल भ्यातुलसा अभियुक्त त्यात । तौल न्हापायाति हें उतिग्यनसा अभियुक्त बुत । अभियुक्तयात अपराधी खः धकाः क्वःछी । काणें च्वयातःकथं निकःखुसी लनेबलय् न्हापासिबें तौल म्हो जुल धाःसा निरपराधी घोषित याइ । न्हापा गुलि खः उलि हे वा वसिबें अप्वः जुल धाःसा शोध्ययात अपराधी घोषित याइ । काणें बृहस्पतिया हवाला बियाः तौल बराबर जुल धाःसा हानं लंकेबी धयातःगु दु ।

याज्ञवल्क्यस्मृति अनुसार तुला वा धट दिव्य मिसापिं, १६ दं क्वय्यापिं अल्पवयस्कपिं, ८० दँ दुपिं वृद्धपिं, कांपिं, खुत्यांपिं, ब्रह्मणत व ल्वगिपिन्त जक खः ।

तप्तलोह

तप्तलोहया अर्थ क्वा:गु नँया दिव्य धा:गु ख: । थ्व परीक्षा अग्नि परीक्षा ख: । थ्व परीक्षाया विधान अनुसार ३२ अंगुलि चाकला:गु न्हय्गू मण्डल दय्की । ३२ अंगुलिया न्हय्गु मण्डलया हाक: २२४ अंगुलिं जुइ । थथे न्हय्गू मण्डल दय्के धुनेवं थुपिं मण्डलय् पंचोपचार पूजा याइ । थ्व मण्डल न्हच:ने पा:फैम्ह मनू तयातइ । न्हय्पा: वंगल: सिमाया ह: निपा ल्हा:ती तया (कचि?)कां हिना तइ । शोध्ययात छचा:किलिं लखं हा: याना धोतिं हिना तइ । थुबलय् तप्तलोह याकेगु मन्त्र पाठ याइ ।

शोध्ययात न्हिछि-चछि उपवास याका:, ५० प्ल तौलया नँ ग्वारा मी छुया:, क्वा:गु नँग्वारा ल्हातिं काय्के बी । ह्याउँक छुयात:गु नँग्वारा ल्हाती तया: न्हय् पला: न्यासि वना नं अभियुक्तयात मपूसा त्यात । थ्व नँ नक:मिं मी हचाउँक छुइ मा: । नँ क्वायेवं याकनं ल्हा:ती तय्की । थ्व तप्तलोह परीक्षा याय्बलय् नक:मि व मस्तय्त परीक्षा काय्मत्य:, ज्याथ:पिं, ल्हा: ब:मला:पिन्त नं परीक्षा काय्मत्य: धयात:गु दु । परीक्षा केवल ब:ला:पिन्त जक काय्मा: । थ्व क्वा:गु नँ ज्वना:, साय्द मण्डलय् पला: तया:, शोध्य न्हय्पला: न्यासि वनी । थुकथं शोध्ययात क्वा:गु नं मपूसा त्यात । ग्याना:, नँग्वारा बँय् त्व:फिकल धा:सा वा पुत धा:सा अभियुक्त बुत धयात:गु दु ।

पाण्डुरङ्ग वामन काणें थीथी स्मृति ग्रन्थ ब:कया: 'मिंया दिव्य' बारे सविस्तार चर्चा यानात:गु दु । काणें न्ह्यब्व:कथं अग्नि, वरुण, वायु, यम, इन्द्र, कुबेर, सोम, सविता व विश्वेदेवया नामय् गुंगू गोबरया वृत्त पश्चिमं पूर्वरिखे भ्व:लाक दय्की । नारदस्मृती न्हय्गू **मण्डल** धयात:गु थुकियात हे संकेत यानात:गु ख: । काणें न्ह्यब्व:कथं थ्व मण्डलया वृत्तया व्यास १६ अंगुल जुइ । फुक्क वृत्तय् शोध्यं पला:तया: वनेमा: । सुं छम्ह नक:मि जातया मनुखं ५० पल (प्ल) तौल दुगु नँ, उकिया हाक: ८ अंगुल जुइमा:, ह्याउक मी छुइ । ब:मला:पिनिगुलागी १६ पल जकया नँ मी छुइ । थ्वयालिपा शोध्यया छचँनय् मन्त्र च्वया:त:गु भ्वं वा छुं पत्र तयाबी । शोध्य पूर्व स्वया: दनाच्वनी । ल्हाती ह्याउँक चिं दय्का: जाकी तया: ल्हा: बुबुस्याइ । अनंलि ल्हाती वंगलसिँह: ७ ह: व जाकि तयाबी । उकियात कचिकां हिनाबी । थुकथं शोध्यं क्वा:गु नँ ल्हाती तया: च्यापला: छीधुंका: गुंगूगु वृत्तय् क्वा:गु नँ कुर्की । थथे परीक्षा काइबलय्

शोध्य मग्यात, हर्बराय् मचाल, न्हिछिंतक नं ल्हाती घाः मजुल धाःसा अभियुक्त निरपराधी घोषित याइ ।

याज्ञवल्क्यस्मृति अनुसार अग्नि दिव्य क्षत्रितय्गु निर्तिं ख: धयात:गु दु ।

जल शपथ

खासयाना: स्मृतिग्रन्थय् थीथी दिव्य-परीक्षा काय्गु ऋतु निर्धारण यानात:गु दु । अग्नि परीक्षा काय्गु दकसिबय् ल्व:गु ऋतु वर्षा ख:, तुला शिशिर ऋतु, जल ग्रीष्म ऋतु व विष शीत ऋतु उपयुक्त धयात:गु दु । थुगु नारदस्मृती जल शपथ (परीक्षा) हेमन्त काल बाहेक फुक्क कालय् त्य: धयात:गु दु ।

जल दिव्ययालागी पुखू वा छुं नं जलाशयया आवश्यक जुइ । पुखूया छगू सिथय् शोध्ययात थनातया: अन शोध्यया म्ह हाक:ति तजा:गु तोरण थनातइ । नारदस्मृती धयात:कथं न्हापां बादीं वाण कय्कीम्ह ब्वनाहया: वाण कय्कीम्हय्सित पुखुली तोरं न्हय्थु वाण कय्के बी । पाण्डुरङ्ग वामन काणें न्ह्यथनात:कथं वाणं कय्कीपिं स्वम्ह व्यक्ति उच्च वर्णया (ब्राह्मण वा क्षत्री), गुम्ह शोध्यया शत्रु जुइमज्यू, शोध्यलिसे शत्रुता मदुम्ह व पवित्र नुग: दुम्ह जुइ । अनंलि: न्हचतखुन्हुनिसें उपवास याकात:म्ह परीक्षा काय्म्ह शोध्ययात वाण ल्यूल्यू ब्वाके । नारदस्मृती न्ह्यथनात:कथं लक्ष्य निर्धारण याना:त:गु थासय् वाण कय्के धुंका शोध्ययात लखय् दुब्वाका: बला (वाण कायके बी । बला (वाण) कया हय्फुसा त्यात । लखय् दुबीना: इइपना: सनधा:सा, बला (वाण) ला:थाय् मवंसे मेथाय् वन धा:सा वा बला (वाण) मह:सा अभियुक्त बुत ।

नारदस्मृती मिसा व कमजोर मनूयात जल दिव्य याके मत्य: धयात:गु दु, छाय्धा:सा, मिसा ग्याफरा जूगुलिं ल: त्वना सी य: । अथेहे दुर्बल मनूयात नं जल दिव्य याके मत्य: धयात:गु दु । बल मदुपिं मनूत लखय् इइपना: सी य: । थथे मिसा व दुर्बलपिं ल:या दिव्य परीक्षा काय्गु वर्जित यानात:गु दु ।

लक्ष्य निर्धारण यानात:गु थासय् (लखय् दुने) च्वंगु वाण कयाहय्धुंका: शोध्ययात हानं लखय् दुने थ:गु खम्पा ज्वंका: लुकुंबीका तइ । थथे म्व:ल्हुका: लखं पिकया: एकचित्त यानात:म्हय्सित न्यायाधीसं वा राजां धर्ममन्त्र ब्वना:

कनी(न्यंकी) । थ्व धर्ममन्त्रं सत्यकराल यायधुंकाः लखय् लुकुबियाः वाण ज्वनावनाः राजाया तुती भ्वःपुया च्वनी ।

याज्ञवल्क्यस्मृती धयातःकथं जल दिव्य वैश्य वर्णयालागी खः ।

विष दिव्य

नारदस्मृती विष दिव्यबारे न्हापां विष दिव्य याकेगु ऋतु व ईबारे न्ह्यथनातःगु दु । थुकी विष दिव्य याय्गु उपयुक्त व वर्जित काल किटान यानाः 'गुगु कालय् त्यः, गुगुं कालय् मत्यः, गुगुं बेलाय् त्यः गुगुं बेलाय् मत्यः' धयातःगु दु । बिष दिव्य हेमन्त ऋतुबलय् याके त्यः, शरद, ग्रीष्म, बसन्त, बर्षा ऋतुइ मत्यः धयातःगु दु । अथेहे सुथय् मत्यः, बान्हि फःपुइकाः मत्यः, सन्ध्याया इलय् मत्यः धकाः च्वयातःगु दु ।

विष दिव्य धाय्वं न्ह्यागुं जातया विषपान याकेमज्यू । उकिं नारदस्मृती विष दिव्य याकेबलय् छु जातया विष नके ज्यू, छु जातया विष नके मज्यू धैगुबारे नं स्पष्ट यानातःगु दु । नारदया धापूकथं कालकूट व *अलंबु* जातया विष दिव्य याय्मत्यः । *ङथौल्व* (संस्कृत=शार्ङ्ग, श्रृंग) धैगु वनस्पति, च्वापुगुँइ बुयावैगु वनस्पति 'हैमवत' विष महादोषीतय्त जक परीक्षा याय्ज्यू । थथे छुं विष पूरा हे वर्जित व छुं विष महादोषीया आरोपिततय्त जक नके ज्यू धयातःगुया अभिप्राय विष दिव्य याकेबलय् म्हो जक कडागु विष दिव्य याकेमाः धैगु सीदु ।

विष दिव्य सुयात याके ज्यू, सुयात याके मज्यू धैगुबारे नं नारदं प्रष्ट यानातःगु दु । नारदस्मृती धयातःकथं मस्त, ल्वगि, ज्याथःपिन्त बिष दिव्य याकेमत्यः, चिचीधंगु अपराध याःपिन्त नं मत्यः ।

विष दिव्य याकेबलय् गुलि मात्राय् विषपान याकेगु धैगुबारे नारदं थःगु धापू प्रष्ट यानातःगु दु । बिष दिव्य याकेसिबेंन्ह्यः विषया मात्रा लनेमाः । विषया मात्रा तछो न्हय्गः बराबरयाति तौल लनाः जक विष दिव्य याके ज्यू ।

निर्धारित मात्राया विष घ्यलय् वालाः, शोध्ययात म्वःल्हुइकाः, म्वःक्वचाय्का उपबास याकाः द्यःया न्हचःने वा ब्राम्हणया न्हचःने नकेमाः

धकाः नारदं धयातःगु दु। विष नयाः बिषं दाहा जुइक पुनाः सी मफत धाःसा त्याःगु घोषणा यानाः शोध्ययात जुजुं सफाइ बीमाः धयातःगु दु।

विष दिव्य याकेबलय् नं मेमेगु दिव्यय्थें धर्ममन्त्रः ब्वनेमाः। धर्ममन्त्र ब्वनेधुंका जक विष दिव्य याकेमाः।

विष दिव्य शूद्रतय्गु लागी खः धकाः याज्ञवल्क्यस्मृती धयातःगु दु। नारदया धापूकथं व्रतधारण यानाच्वंपिं, विपत्ती लानाच्वंपिं, तपस्वी व मिसापिन्त विष दिव्य याकेमज्यू धयातःगु दु। पितामहं (छम्ह धर्मशास्त्रकार ऋषिं) धाःसा नाबालिक व वृद्धपिन्त थुगु दिव्य याकेमज्यू धकाः बःबिया धयातःगु दु।

विष दिव्य केवल पूर्वय् जक मखु पश्चिमय् नं लागू जू। प्राचीन ग्रीसय् महान् दार्शनिक सुकरातयात नं विषपान याकूगुलिं अन नं उबलय् विषपान याकेगु चलन दु धैगु सीदु।

कोषपान शपथ

दिव्य परीक्षाबारे मनुं निता विधि जक धयातःगु दु– ल्हाःतं मि ल्ह्वनेगु अर्थात् ह्याउँक छ्युयातःगु नँ ल्हाती तय्गु व लखय् क्वब्वाय्गु। मनु निता जक दिव्य धयातःगुयात लिपाया स्मृतिकारपिंसं प्यता दिव्य नालाकाल। थुमिसं नालाकाःगु प्यतादिव्य *तुला, विष, जल व तप्तलोह* (छ्युयातःगु नँ) खः। नारदं धाःसा थुकी *कोष* (पवित्र जल) छता तनाः न्याता दय्कूगु जुल। थुपिं दिव्यबारे नारदं थथे धयातःगु दु–

धटोग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः।
उक्तात्येतानि दिव्यानि दूषितानां विशोधने॥
सन्दिग्धेष्वभिर्युक्तानां विशुध्यर्थं महात्मना।
नारदेन पुनः प्रोक्ताः सत्यनृतविभावना॥

नारदं न्यागू दिव्य *धट, अग्नि, रुदक* (लः), *विष, कोष* (पवित्र जल) जुइ धकाः न्ह्योने स्पष्टं धयातःसां नेपालभाषा टीकाकारं धाःसा कोष अर्थात् पवित्र जलया थासय् *घट सर्प* धकाः थुकथं च्वल–

धट, अग्नि, लंख्व, बिख, घट सर्प । थ्व डाता दिव्यनवुं जयरपकाले, शुध्दि जुरों ॥ नारदस वाक्य ख ॥o॥

संस्कृत श्लोकय् *कोष* धकाः च्वयातःसां टीकाकारं उकिया थासय् *घट सर्प* धयातःगु अर्थपूर्ण जू। घट सर्प दिव्य काय्गु विधि-विधान च्वयामतः। तर *कोष* दिव्यया विधि-विधान टीकाय् च्वयातःगु दु। विधि-विधान न्ह्यथनातःकथं शोध्ययात न्हचतखुन्हुंनिसें म्वःल्हुइकाः, म्वःचाय्काः, धोतिं सिकाः देगलय् तयातय्माः । दिव्य याके न्ह्यः द्यःयात पूजा यानाः, मत छ्वय्काः सर्खुन्हु सुथन्हापां नसंचा जुइत्यनीबलय् शोध्ययात हानं म्वःल्हुइकाः द्यःयात स्नान याकातःगु लः त्वंके माः। बँ स्वकाः न्वमवाकूसे तयातःम्ह शोध्ययात मन्त्र जप याना लः त्वंकेबलय्ः तःधंम्ह अपराधी जूसा याकनं मेय् घाः जुइ फु। मध्यम अपराधी जूसा न्हय्न्हुं घाः जुइ। कोषपान याना नं शोध्ययात मेय् घाः मजुल वा न्हय्न्हुलिपा जक घाः जुल धाःसा शोध्य त्यात धकाः थुइकाः न्यायाधीस वा जुजुं वयात सफाइ बीमाः धयातःगु दु। मेमेगु दिव्यया फल याकनं हे वइसा कोष दिव्यया फल धाःसा छुं न्हि पियाः जक वइ।

थीथी स्मृती न्ह्यथनातःकथं कोषपान याकेसिबें न्ह्यः शोध्ययात रुद्र, दुर्गा, सूर्य थेंजाःपिं उग्र देव-देवीपिनिगु पूजा याकेबीमाः। पूजा याय्धुनेवं इपिं द्योपिन्त स्नान याकेबी। छुं विशिष्ट नियमकथं शोध्यया आराध्य द्योया स्नान-जल अथवा सूर्यया मूर्तिया स्नान-जल त्वंकी। दुर्गाया शूल वा मेमेपिं द्योपिनिगु अस्त्रया स्नान-जल खुँत व आयुधजीवि अर्थात् ल्वाभःपाखें जीविका याइपिन्त त्वंकेज्यू धयातःगु दु। तर, ब्राह्मणतय्त धाःसा सूर्यया स्नान-जल दिव्य याकेमज्यू धयातःगु दु।

याज्ञवल्क्यस्मृति, विष्णुधर्मसूत्र व नारदस्मृति अनुसार कोष दिव्यया १४ न्हुतक नं राजकीय व्यवस्थाया कारणं वा द्योपिनिगु क्रोधया कारण शोध्ययात छुं विपत्ति मवल, शोध्यया काय्-कलाःपिं मसित, शोध्य गम्भीर नक्सां उसाँय् मदु मजुल, धन नष्ट मजुल धाःसां अभियुक्त निर्दोष सिद्ध जुइ।

घट सर्प दिव्य

व्यवहारतत्त्व अनुसार म्लेक्षतय्त दिव्य याकेबलय् घट-सर्प दिव्य लागु जुइ धयातःगु दु । नारदस्मृतिया नेपालभाषा टीकाकारयात थुकिया हे प्रभाव लानाः कोष दिव्यया थासय् घट-सर्प दिव्य धयातःगु जुइमाः । घट-सर्प दिव्यया विधान अनुसार छुं छगः घलय् वा छगूकथंया थलय् अंगू अथवा सिक्का (ध्यबा) दुथनाः शोध्ययात व अंगू वा सिक्का पिकाय्के बीमाः, गुगु थलय् ताहा (सर्प) नं तयातःगु दै । थथे पिकाय्केबलय् सर्प मन्यात वा न्याःसां शोध्य मसित धाःसा शोध्ययात सफाई बीमाः धयातःगु दु ।

नारदस्मृतिया नेपालभाषा टीकाकारं घट-सर्प दिव्यया खँ न्ह्यथनातःसां उकिया परीक्षा याय्गु छुं विधि-विधान न्ह्यथनातःगु मदु ।

सप्त प्रकरण

नारदस्मृती *धट* (तुला), *अग्नि, जल, विष, कोष* (पवित्र जल) दिव्यबारे छुं चर्चा याय्धुंकाः अपराधया परिमान स्वयाः अभियुक्ततय्त छुं मेगु परीक्षा याय्माः धकाः च्वयातःगु दु । न्यागू दिव्य धुंकाः मेगु निगू दिव्य *तप्त माष* व *तन्दुल* समेत न्हय्गु दिव्य छथाय् तयाः नारदस्मृती *सप्त प्रकरण लिख्यते* धकाः सविस्तार च्वयातःगु दु । थुकी न्ह्यथनातःकथं अपराधया परिमानकथं शपथ अर्थात् दिव्य याकेमाः । न्हय्गू दिव्य थुकथं जुइ–

१) १०० पल लुँ बराबरया विवाद जुलधाःसा *बिष* सपथ याकेमाः ।
२) ८० भल लुँ बराबरया विवाद-खू जूसा *अग्नि* दिव्य याकेमाः ।
३) ६० भल लुँ बराबरया जूसा *जल* दिव्य याकेमाः ।
४) ४० भल लुँ बराबर जूसा *धट* दिव्य याके ।
५) ३० भलसिबें म्हो १ भलसिबें अप्वः लुँया विवाद जूसा *कोश*पान याके ।
६) भलसिबें म्हो पलछिसिबें अप्वः लुँया खँ जूसा *तप्त माष* दिव्य याके ।
७) फलछि जक लुँया खँ जूसा *तन्दुल* नके ।
८) कर्षछि लुँया खँ जूसा काय्पिं समेतयात पाःफय्के बी ।
९) ६ भं लुँया खँ जूसा द्यःयात थियाः पाःफय्कूसा गाः धयातःगु दु ।

नारदस्मृतिया टीकाकारं अपराधया परिमाण अनुसार दिव्य याकेमाःगु खँ च्वयाः अपराधया परिमानयात सुवर्ण मुद्राय् तुलना याःगु खनेदु । थथे सुवर्ण मुद्राया परिमानयात १०० पल, ८० भल, ६० भल, ४० भल, ३० भल, १ भल, ६ भं धयातःगु स्वय्बलय् पल व भल धैगु केवल उच्चारण जक पानाः अर्थ वहे खनेदु । अथेनं दकसिबे लिपा 'भलसिबें म्हो पलछिसिबें अप्वः' वाक्यांशं भल व पल निगू हे मापन थें खनेदु । नारदं छ्यःगु खँग्वःया आधारय् धाय्गु खःसा प्राचीन इलय् उत्तर भारतय् कालबिल ज्याय् काकिणी अथवा कौ (कौडा) या प्रचलन दुसा दक्षिण भारतय् कार्षापण (नँयागु सिक्का) मुद्रा प्रचलनय् दु। दक्षिण भारत (आन्ध्र, कर्नाटक, तमिलनाडु व केरल) य् कार्षापणया मूल्य वहयागु छतका खः । छगू कार्षापणयात नीगू भागय् ब्वथलाः वःगु छगू भागयात छगू माष धाइ, १ माषया ४ काकिणी जुइ । ४ कार्षापणया १ धानक जुइ, १२ धानकया १ दीनार जुइ (वर्मा : २७३-२७४) । थुकथं मुद्राया दकलय् चीधंगु इकाई काकिणी खः । व मुद्राया दकलय् तःधंगु इकाइ दीनार जुइ । मुद्राया परिवर्त्य मूल्य धाःसा थाय् स्वयाः पाःगु खँ नारदं नं न्त्यथनातःगु दु ।

नेपालभाषा टीकाकारं *पल, भल, फल, कर्ष* व *भं* खँग्वः नाप-नापं *लुं* वा *लु* च्वयातःगु ध्यबा मापन याइगु खँग्वः जुइफु । लुँ (gold) धाःगु मखय् नं फु । शिवदेवया पालय् नेपालय् मुद्राया मापन पल, कर्ष, मंश, पण कथं छ्यलीगु सीदु । थुपिं मुद्रा ४ कर्षया १ पल, १ कर्ष बराबर १२ मंश, ५ निसें १० पण पुराण बराबर १ मंश जू (कोलभर, १९८५ : ८५) । नेपाली मुद्राय् दकसिबे म्हो मूल्यया मुद्रा पण पुराण खःसा दकसिबे दकसिबे तःधंगु मुल्यया मुद्रा पल खः ।

तन्दुल दिव्य

तन्दुल दिव्य चिचीधंगु अपराधया आरोपित अभियुक्तपिन्त जक याइ। खासयाना, खुँ पाःयाःपिं, ऋण व धन-सम्बन्धी विवादय् थ्व दिव्य याकी। तन्दुल दिव्य याके छन्हु जक न्ह्यः वा सुनाः जाकि लिकाय्की। चायागु थलय् जाकि तयाः निभालय् पानातइ। सूर्य-स्नान याःगु जल नं उकी तयातइ। थथे चच्छि तय्धुंकाः कन्हय्खुन्हु सुथय् शोध्ययात स्वकःतक घुर्के बी। थथे नय्धुंका वंगलसिमा वा भोज(भोज)सिमाया हलय् ईफाके बी। यदि इलय् हि वलधाःसा वयात अपराधी घोषणा याइ, मखुसा सफाइ बी।

नारदस्मृती तन्दुल दिव्यबारे स्मृतिकारं संस्कृत खण्डय् छुं च्वयातःगु दु। तर, नेपालभाषा टीकाकारं धाःसा उकिया टीका च्वयातःगु मदु।

थुपिं दिव्य बाहेक प्राचीनकालय् गनं-गनं **फाल दिव्य** नं काय्गु याः। पशु खुइपिं खुँतय्त काइगु फाल दिव्य स्वनिगलय् काइगु चलन मदय्फु। छाय्धाःसा थ्व हलोया फाः खः। मी छुयातःगु हलोया फालय् अभियुक्तं म्यें फ्ययमाःगु दिव्य स्वनिगलय् सा वाय्केगु (हलो जोतय् याय्गु) चलन मदुगुलिं नेवाःतय्गु दुथुइ चलन मदुगु ज्वीमाः। थ्व दिव्यबारे नारदं च्वयातःगु मदु।

नारद संहिता
दिव्य परीक्षा

ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहा गुरुहा तथा ।
बालहा भ्रूणहा चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥
मर्यादा भेदकः स्त्रीघ्नो यान्यां लोकां हि गच्छति ।
तां लोकां प्राप्नुयान्मिथ्याद्यः प्रश्नमनृतं वदेत् ॥

ब्राम्हन स्याक्व, बाप स्याक्व, सा स्याक्व, माम स्याक्व, गुरु भरेहि संगम याक्व, गुरु भराइ स्याक्व, बाल स्याक्व, गर्भ्भ फोरइपं स्याक्व, व्यबहार सीमालंघन याक्व, स्त्री स्याक्व, थुते महापातकीन परत्रस जायरपर, वंने थायस ख, जायरपर वंनु, थम साक्षि जुस्यं च्वंअव असत्य ल्हाक्व पुरुष ॥

ब्राम्हण स्याःम्ह, अबु स्याःम्ह, सा स्याःम्ह, मां स्याःम्ह, गुरुमांनाप संसर्ग याःम्ह, गुरु स्याःम्ह, मचा स्याःम्ह, मचा क्वकयाः स्याःम्ह, व्यवहार सीमा उल्लंघन याःम्ह, मिसा स्याःम्ह, थजापिं महापापीत जन्म जू वनीगु मेगु लोकय् थः साक्षी च्वनानं असत्य ल्हाःम्ह मनू नं अन हे जन्म जुइ ॥

सत्येन पूयसे साक्षी, धर्मः सत्येन वर्द्धते ।
तस्मात्सत्येन वक्तव्यं सर्व्व वर्ण्णेषु साक्षिणा ॥

अवन झ्हा ल्हाको बिबाद पार यायस, मध्यस्थसन कभितसन हया साक्षित्वं कोटारपे, थुते भंतिन ख, भो छि महापुरुष सने छे साक्षि जुर भाया जुम्हा, सत्य ल्हासेतु खन, थम थै पबित्र पावन जुये द्वातं । धर्म बाधरपरं सत्यन ख । ध्वते खौ सुयातननो सत्य ल्हाकन ॥०॥

न्हापा जुयाच्वंगु ल्वापु (मुद्दा) छिनेत प्रमाण पुरुषं (पञ्चं) व प्रतिपक्षं हःम्ह साक्षीयात ध्वाथुइक धाय्, "हे महापुरुष, छि साक्षी च्वं भायाः सत्य खँ ल्हातसा थःथम्हं पवित्र पावन जुइदै । सत्यं याना धर्म वृध्दि जुइ ।" थथे खू धाय्बलय् न्हयाम्हसिनं खःगु खँ ल्हाइ ।

यदा साक्षी न विद्येत विवादे चरतां नृणां ।
तथा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥

बिबाद ख पार यायेस नै पक्षया साक्षि मद्वाकाले, थेस, कम्फीतन सबद पा फेके, शबदवुं नाना बिधं दौ ख ॥०॥

ल्वापु क्वःछीत निगुलिं पक्षया साक्षी मदैबलय् प्रतिवादीं शपथ पाःफय्केगु विधि थीथीकथं दु ।

सत्य वांहनशस्त्राणि गोवीजरजतानि च ।
देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

सहं, आदिप बाहन । खंड आदिपं शस्त्र, भरेहि सा । वा आदि ब्रीहि । लुं, देब, बापया लृ । ध्वतेसं थिय शबद पा फेका सत्य शबद धाये ॥०॥

सल आदि वाहन, खड्ग आदि शस्त्र, सा, वा आदि बिबः, लुँ, द्यः, अबुया तुति थीकाः पाःफय्केगु सत्य शपथ धाय् ।

महापराधे दिव्यानि दापयेत महीपतिः ।
अल्पेषु च नरः श्रेष्ठः शपथैः शापयन्नरं ॥

तव अपराधी जुकाले, खंग्व शबद बिये । चचा अपराध याकाले सत्य शबद बिये । राजासन ॥०॥

तःधंगु अपराध याःगु जुलधाःसा दिव्य शपथ याके, चीधंगु अपराध याःगुसा सत्य कराल पाःफय्के बीः । अभियुक्ततयृत जुजुं थुकथं परीक्षा काय्माः ।

एते हि शपथाः प्रोक्ताः सुकरास्त्वल्पसंशये ।
साहसेष्टभिशापे च विधिर्द्दिव्यः प्रकीर्तितः ॥

ध्वतेवुं शबद धाये तव खं जुकाले तव शबद । चा खं जुकाले, चा शबद याचके । साहस अपराध द्वाकोंनो, कूल कुजंत्र याअ खंया जुकालेनो खग्व शबद याचके ॥०॥

थुगुकथं परीक्षा जुइ कि तधंगु खँ जूसा तःधक पाःफय्‌के बी, चीधंगु खँ जूसा चीधंक पाःफय्‌के बी। **साहस अपराध** (हत्या, बलात्कार, लूटपात थेंजाःगु बलपूर्वक याइगु अपराध) व छलकपट यानाः अपराध याःगु खँ जूसा दिव्य परीक्षा याकेमाः।

संदिग्धेर्थेर्योभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः।
दिव्यः पंचविधी ज्ञेयः इतयाह भगवान्मनुः॥

थ्वते अपराधीवु जुवनो मजुवनो परिछेदरपे मजिकाले खंग्व याचके बिधि ङ्म प्रकार ख व्रातं॥ ब्रम्हासन ल्हास्यं ता॥०॥

थुपिं अपराधी खः मखु क्वःछी मफैबलय्‌ दिव्य याकेगु विधि न्यागू प्रकारया दु, गुगु ब्रम्हां धयातःगु खः।

धटोग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः।
उक्तात्येतानि दिव्यानि दूषितानां विशोधने॥
सन्दिग्धेष्वभिर्युक्तानां विशुध्यर्थं महात्मना।
नारदेन पुनः प्रोक्ताः सत्यनृतविभावना॥

धट, अग्नि, लंख्व, बिख, घट सर्प। थ्व ङ्मता दिव्यनवुं जयरपकाले, शुध्दि जुरों॥ नारदस वाक्य ख॥०॥

तराजु, मि, लः, बिख व सर्प दुगु थल –थ्व न्यागू दिव्ययात त्याके फुसा शोध्य शुद्ध जुल। थ्व खँ नारदं धयातःगु जुल।

वादिनुमतेनेता कारयेन्नान्यथा वुधः।
चतुहस्तौतुलापादावछ्रयेन प्रकीर्तितौ॥
षड्हस्त स्तुंतयोदृष्टं प्रमाण परिमाणतः।
पादयोरन्तरं हस्तं भवेदध्यर्द्धमेव च॥
शिक्षद्वयं समासज्यधटोनु कटके दृढे।
तुलयित्वा नरं पूर्व्व चिन्हं कुर्याद्धटस्य तु॥

पा फैवुम्हं अनुमत याङाव । धट द्वयके, ध्व भंतिन । पेकु घायके खुंट उमनि दंड खुकु घायके, चुह्ङि याङ द्वयकाव, नैगुह्ि च्वहंतिस, सिखन हेयाव खल झुनि गाये उमनि भो याङ तौल लाचकं खुंतया चोडें छ्यायाव ते जुवायाध्य ते ॥ छगुह्ि महं देछाये छगुह्िस ल्वहं ठंञे ॥०॥

वादीयात राजी यानाः तराजु थुकथं दय्के माः– तराजुया ***खुंट*** (तुलापाद) प्यकु ताहाय्के माः । ***उमनि दंड*** (beam) खुकु दय्माः । थुगु उमनि दण्डया निगू च्वकाय् सिखलं हिनाः ***खल झुनि*** (काँटा) यरव्वाय्के । थुपिं निगू काँटाय् छखे ***महं*** (शोध्य वा अभियुक्त) यात तय्माः व मेगु कूटाय् ल्वहँ तया लने ।

तत्रैका पार्श्वेपुरुषमन्यतत्र तुलयेच्छिलां ।
सुवर्ण्णकार वानिककुशलाः कर्मकारकाः ॥
अर्थवक्षन्धट तुलातलानां धारणे विदः ।

छगुह्िस पुरुष छगुह्िस ल्वहं थंङाव, सुवनि, बनिया तलि, थथ्यंगव लोकन लंञंके ॥०॥

तराजुया छगू काँटाय् शोध्य (अभियुक्त) तय्, छगुली ल्वहँ तयाः लुंकःमि, बनिया वा नकःमियात लंके बी ।

तुलयित्वा नरम्पूर्ध्वं चिह्नंम्पूर्व्वाद्धटस्य तु ।
कक्षास्थानेन तत्तुल्यमवतार्यें ततो पटात् ॥
समयैः परिगृहचैनं पुनरारोपयेन्नरः ।
तस्मिन्नवं कृते सा चेत्कक्षस्याप्या सुनिश्चला ॥

तुल याङ लंङाव, चेन जुयाव, लिचो पिंकाय, लिचो शावरपाव ल्वङ घछाये । फस मवो बेरस जंत्रमा साञंकं माल्व ॥०॥

शोध्ययात ताल्जुइ लनाः गुलि तौल दुगु स्वः ल्याःचिं तयाः शोध्ययात पिकाय्। अनंलि म्वःल्हुका हानं काँटाय् तय्। थुगु ई फय् मवःबलय् जुइमाः व जंत्रमाः संके, चाःहिके बीमाल।

कृत्वा धट तुला लेख्या स्वादिरैतेन्दुकी तथा।
शिंशपातदभावे तु सालं वा कोटरेर्विना॥
चतुरस्त्रैस्त्रिभिः स्थानैर्द्धटा कर्क्कटकादिभिः॥
स्वादिरं कारयेत्तत्र निर्व्वणं शुक्लवर्जितं॥

धट द्वयके सीं, ध्वलता तू तेव। स्वयर सिं तेनसाली सिं सिसवु सिं, मद्वकाले सिसिंवु तेव। फु वंग्व मतेव। पेक लाचके दण्ड बलंडि स्वंगु गुचके स्वयल सिंनवु द्वयके, ज्यो म्हो डंग्व मटेव ॥०॥

ताल्जु दय्केत थुलि थीथी सिँ जक छ्यलेज्यू– ***स्वयर***सिँ(संस्कृत-स्वदिर), ***तेनसाली***सिँ, ***सिसवु***सिँ। यदि थुपिं सिँ मदु धाःसा ***सिसिंवु***सिँ नं छ्यलेज्यू। फुस्लुगु सिँया मज्यू। ... ताल्जुया थां स्वयरसिँया दय्केमाः, ... मज्यू।

एवं विधानि काष्ठानि धटार्थम्परिकल्पयेत्।
सभाराजकुलद्वारे सुरायतनचत्वरे॥
निस्वेयो निश्चल पूज्यो धूपगन्धानुलेपनैः॥

थथ्यंग्व धट राजसभास, राजकुल द्भवने देवलस, ध्वलभिंस छ्भिं, साझव पुष्प धूप दीप पंचोपहार पूजा याये ॥०॥

थजागु ताल्जु राजसभाय्, लाय्कूया न्ह्यःने देगलय्, थुलि थाय् मध्ये छथाय् तयाः स्वां, धुं, मत च्याकाः पंचोपचार पूजा याय्माः।

दध्यक्षतहविदुग्ध वृताप्यायन मंगलैः।
धर्मरक्षार्थमाहूतै लोकपालैरधिष्ठिते॥
रात्रान्हो योषिते स्नाने अर्दवाससि मानवे।
पूर्व्वान्हे सर्व्व विद्यानाम्प्रदानामर्थ कीर्तते॥

धरि, आखत, घ्यर, दुदु, मेलास थंङव । प्यंगुह्रि दिशाश बोये । अष्ट लोकपाल पूजा याये । पा फेवु पुरुषवं, ल्हुयकाव धवतिन हेयकाव उपबास याचकं ते, न्हिछि, चछि । नंशानङाव धर्म वाक्य मन्त्र पह्रपाव मोंदश जपरपाव, ध्व थायसवु मोंद ल्हुयकाव ॥ ध्व स्व्यनस पह्रपे धर्म वाक्य ॥०॥

धौ, आख्य:, घ्य:, दुरु मेलाय् (छगूकथंया थल) तया: प्यंगुलिं दिशाय् ब्वय् । अष्टलोकपाल पूजा याय् । पा:फइम्ह मनूयात म्वःल्हुइका: धोतिं चिका: न्हिछि चछि उपवास याका: तय् । नंसनकि (सुथय् नसंचा जुइवं) धर्मवाक्य मन्त्र पाठ याका: छचँनय् जप याका: ध्व थासय् म्वःल्हुका तय् । ध्व इलय् धर्मवाक्य ब्वनेगु मन्त्र थथे ख: ।

ॐ धर्माय नम: ॥
त्वं वेत्सि सर्वभूतां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव धटजानीषेन विदुर्यानि मानुषा: ॥
एष पापाभिशस्तोतयं मानुषस्तुल्यते तया ।
तदेन संशयारुढन्धर्मत स्नातुमर्हति ॥०॥
तुलितो यदि वर्द्धत सुविशद्धो हि धर्मत: ।
समो वाहीयमानस्तू न विशुद्धो भवेन्तर: ॥
समेन समतामेति हीयमानस्तु हीयते ।
अधोगतिन्न शुद्धोत शुद्धोतोर्द्धगतिस्तथा ॥
समोपि हि विशुद्ध: स्यादितयेषा त्रिविधा तुला ।
एषोदितस्तुला: कल्प शुद्धिरव्यभिचारिणी ॥

ध्वते धर्म वाक्य पह्रपं लंनङास ङ्हतकोन्हुया प्यंनु, म्ह भ्यातरसा त्याक्व, सम जुकालनो मलाकालनो बुक्व ॥०॥

थुलि धर्मवाक्य ब्वना: ताल्जुइ लंकेबलय् न्हचतखुन्हुयासिबें म्हया तौल भ्यातुलसा अभियुक्त त्यात, अथेंतुं उतिग्यनसा बुत ।

अत रुर्द्धम्प्रवक्षामि लोहस्य विधिमुत्तमं ।
द्वात्रिंशदङ्गुल्याख्यन्तु मण्डदात्मण्डलान्तरं ॥
सप्तभिर्मण्डलैरेवमगुलानां शतद्वयं ।

चतुर्विंशतमाख्यात संख्यातत्वार्थदर्शिभिः ॥
कल्पितैर्मण्डलैरेवमुषितस्य शुचेरपि ।
सप्ताश्वत्थस्य पात्राणि भूत्रेणा वेष्ट हस्तयोः ।
साजल साप्लूत्य आद्रवासा समाहितः ॥

थ्वनलि तप्त लोह ल्हास्यं हे ॥ शुया ने अंगुलि, धारे वाचकं न्हसगुलि मंडल द्वयके थ्वतेन नेशरवो नियप्यं अंगुलि तेलके । थ्वते मंडलस पंचोपहार पूजा याये ॥ थ्व मण्डल ङ्लहवने पा फेके पुरुष स्वंङ ते । न्हसपात वरंगत हलन लाहाठ नेगुङ्लिश वासन काव कान यिंङ ते छ्चाकलवु लंख्वन हास्यं ते धवतिन हेयकं ते ॥ तप्त लोह याचके मंत्र थ्व ॥०॥

थनंलि तप्तलोह (नँया दिव्य परीक्षा) धया हय् । ३२ अंगुलि पाक्क न्हय्गू मण्डल दय्के । थुकियात २२४ अंगुलिं चाःहुइके । थुपि मण्डलय् पंचोपचार पूजा याय् । थ्व मण्डल न्हचःने पाःफैम्ह मनू तयातय् । न्हय्पाः वंगलः सिमाया हः निपा ल्हाःती तया कां (कचिकां?) हिना तय् । छ्चाःकिलिं लखं हाः याना धोतिं हिना तय् । तप्तलोह याकेगु मन्त्र थथे खः ।

ॐ धर्माय नमः ॥
ज्योतिरत्नश्वरो देहे देहिनामपि पाचकः ।
प्रवृत्ति विनिवृत्तानां कर्मणञ्च प्रवर्त्तकः ॥
अभियुक्ताना च मेतेन यथा मिथ्येन पावकः ।
अने धर्मशीलेन सत्यशीलो भविष्यति ॥

अभितप्तस्य लाहस्य पञ्चाशत्पलिकं भवेत् ।
हस्ताभ्याम्पिण्डमादाय सोपवासः शुचिर्न्नरः ॥
स्थित्वेकस्मिस्ततान्यानि व्रजेत्सप्त पदान्छनैः ।
ततःसुतप्तसन्द शै सुगृही तमनातुरैः ॥
तद्युक्तलोहकारैश्च तप्तशपथमन्त्रितं ।
महादीप्ताशनि स्पर्श विद्युत्सम्पात सन्निभं ॥
न बालन्नच वृद्धैश्च लाहकारैः सुयन्त्रितं ।

वलवद्भिटेन्नित्यं देयमेवंवधैन्नरैः ॥
न मण्डलमतिकामेन्नाप्यर्व्वान्पातयेत् पदं ।
न च प्रापयतां प्राप्तां यावं भूमि प्रकल्पितां ॥
तीत्वानेन विधानेन मण्डलानि समाहितः ।
अदग्धः सर्व्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥
भयात्यातयतेयस्तु दग्धे वा यो न भाव्यते ।
पुनस्तंहारयेल्लोहं सथतिरेखा पुरातनी ॥
आसप्तपद मर्यादा निष्कान्तो याग्निना सह ।
तस्यायाममतिकम्य कुर्यात्कर निरीषणं ॥
पूर्व्वरुपेषु चिन्हेषु लक्षणे लक्षितेषु च ।
यस्य हस्तो जयस्तस्य विपरीते पराजयः ॥
अनेन विधिना कार्यो जयाजय विधिकमः ॥०॥

न्हिछि चछि उपबास याचकाव झ्य प्ल ग्नंन, ग्वह्न याङ्गव मेश छोयाव, क्वाक्व लाहाथस ता काके, न्हस प्राग झस्यंनवु मपुक्वरा जुरस त्याक्व थ्व ग्नं मेश छोयके लोहारन हथाङ्कं बुकक छोय माल्व छं दिशिनि काङ्गव, नना लाहातस ताके माल्व, लोहार बाल मतेव ज्याथ मतेव लाहाथ तुक्व मतेव बलबत ला वंग्व माल्व । थ्व ग्नं ज्वङ्गव मंडलन दुं न्हस प्राग झये थ्वतेनवु मपुक्वरा जुरसा त्याक्व । ग्याङ्गव बंस त्वह्न फेकालेनो, पुकालेनो बुक्व ॥०॥

न्हिछि चछि उपवास याकाः, ५० प्ल नँ ग्वराचिनाः, मी छुयाः, क्वाःगु नँ ल्हातिं काय्के । न्हय् पलाः न्यासि वना नं अभियुक्तयात मपूसा त्यात । थ्व ग्वाराचिनातःगु नँ नकःमिं मी हयाउँक बुक्क छुइ माल । क्वाय्वं याकनं ल्हाःती तय्के माल । अभियुक्तयात परीक्षा याय्बलय् नकःमि व मस्त मत्यः, ज्याथःपिं नं मत्यः, ल्हाः बःमलाःपिं मत्यः, बःलाःपिं माल । शोध्यं थ्व क्वाःगु नँ ज्वनाः न्हय्पलाः न्यासि वनेमाः । थुकथं शोध्ययात क्वाःगु नं मपूसा त्यात । ग्यानाः नँग्वारा बँय् त्वःफिकल धाःसा वा पुत धाःसा बुत ।

अतः परं प्रवक्षामि तोयस्य विधिमुत्तम ।
हेमन्ते वर्ज्जयेद्राजा य इच्छेच्छुद्धिमुत्तमं ॥

अव जल शबदया ल्हाये । जल सबद पानिवु डौ याचके, हेमन्त काले बाहिकन तु टेव ॥०॥

आः लखयू परीक्षा कायूगु खँ ल्हाये । जल शपथ (परीक्षा) हेमन्त काल बाहेक फुक्क कालयू त्यः ।

क्रूरन्धनुः सप्तशरं नानि कृरन्तु षेच्छुरं ।
मण्डपञ्च शरं ज्ञेयमेषः प्रोक्तोधनुर्व्विधिः ॥
धनुवाहचोः समक्षेप्नुः कृत्वा तोरण कम्परं ।
तस्याधःप्रेरयेद्वाणानेष वाणविधिः स्मृतः ॥
नातिकूरेण धनुषा प्ररयेत्सायक त्रयं ।
मध्यमस्य सरस्यार्थे पुरुषस्तु जवान्वितः ॥
तमेव सशरंगृहच पुरुषस्तत्समो परः ।
तत्लाहतः समागच्छेद्यथा प्राणेन वेगवान ॥
पञ्चशवे धकानां यस्तेषामभितो जवे ।
तन्निपोज्य सतस्यार्थे धर्म एव न हीयते ॥
प्रत्यानोतस्य तस्यर्थं सविशुद्धो भवेन्नरः ।
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गमपि दर्शयन् ॥
स्थानादन्यत्र वा गच्छेद्यस्मिनंपूर्व्व निसेवितान ।

पुखुरिस, तोरण साङ्गव सव धनिकन बलनो बलीन बरां न्हसथु तोरन दुंवने लाचकं ल्हाचकाव सबद पा फेके मी ङ्गथो कुन्हुन लीस उपवास याचक ताव बरा लिस्यं ब्वाचकेन, लांख्वस दुंब्वाङ्गन बरा कायके, बरा कास्यं हे फ्वातंङ्गव त्याक्व ख । लंख्वस दुंबिये मफ्वास्यं सांकालेनो, बरा जुक्व थाय मवंस्य मेल्य वंकालेनो, बरा महरङ्गव बुक्व ॥०॥

पुखुली छखे सिथयू तोलं स्वनातइ । बाणं कयूकीम्ह ब्वनाहयाः वाण कयूकीम्हयूसित (तोरण दुथायू तयाः लक्ष्य निर्धारण यानातःगु थासयू) पुखुली न्हयूथु वाण तोरं कयूके बी । अनंलि न्हचतखुन्हुनिसें उपवास याकाः परीक्षा कायूत तयातःम्ह शोध्ययात वाण ल्यूल्यू ब्वाकेछ्वइ । वयात लखयू दुब्वाकाः वाण कायूके बी । वाण कया हयूफुसा त्यात । लखयू दुबी मफयाः इइपनाः सनधाःसा, वाण लाःथायू मवंसे मेथायू वन धाःसा वा वाण महःसा अभियुक्त बुत ।

स्त्रियस्तु न वलात्क्षार्या न पुमानपि दुर्व्वलः ।
भीरुत्वाद्योषिता मृत्युः कुशस्यापि वलक्षयात् ॥
सहसा प्रप्नुयात्सर्व्वा स्तस्मावेतान्न मर्ज्जयेत् ॥

शबद पा फेके म्यंसा मतेव, दुर्ब्बल पुरुष मतेव । म्यसा ग्याभंडिनि जुरझान लंख्व द्वंझव सीये यरं ॥ दुर्ब्बल मतेरं, बल मंद जुरझान इइं याझव सीच येरं, थुते निमितन मटेरं ॥O॥

मिसा व कमजोर मनूयात थ्व दिव्य याके मत्यः । मिसा ग्याफरा जूगुलिं लः त्वना सी यः । दुर्बल मनू मत्यः, बल मदया इइपनाः सी यः । थथे जूगुलिं थुमित लःया दिव्य याय्‌मत्यः ।

तोयमध्ये मनुष्यस्य गृहीत्वोरुं सुसंयतः ।
तावत्तिष्ठेत नियतो यावत्प्राप्तः समायकी ॥
अवतीर्य जले विद्वान् स्नातः प्रयर्तनमानसः ।
श्रावयेत् यथा न्याय मभिमन्त्रपदैः शुभैः ॥

नकस लांख्वस थव खलृ ज्वंझव ल्वपह बिस्यं म्वंड ल्हुयकाव लांख्व पिंलुयकाव एकचित्त याचकं ताव । धर्म मंत्र पह्रपं काने ॥O॥

न्हापां, लखय् दुने थःगु खम्पा ज्वना लुकुंबिया म्वःल्हुइकाः लखं पिकयाः एकचित्त यानातःम्हय्‌सित थ्व धर्ममन्त्र ब्वनाः कने(न्यंके) ।

॥ धर्ममन्त्र ॥
ॐ नमो धर्माय ॥
यतस्त्वमस्तिभूतानां जलेश सुखशीतल ।
त्रायस्वैर्ननरम्यापा त्यास्यसित्वं शुभाशुभं ॥
आदि देवौसि भूतानां लोकस्या प्यायनम्महत् ।
सत्यनृत विभागस्य तोयाग्नीस्पष्टकृत्तमौ ॥
ततुश्चाग्निर भूतस्मात्तत स्तोयम्विशिस्यते ।

क्रियते धर्मतत्त्वज्ञो दूषितानाम्विशोधनं ॥
तस्मात्सत्येन भगवज्जलेश त्रातुमर्हसि ।
ततो निमज्जेत्सलिले सर्वान्यङ्गान्यदर्शनात् ॥०॥
प्राप्तेतु सायक दृष्ट्वाजलादत्तीर्य बुद्धिमान् ।
प्रणिपत्य नृपङ्गच्छेत् सर्व्वांश्चेव सभासदः ॥

थ्वते धर्म मंत्रन शाबरपं धुंनंअव ल्वपह बियाव बरा ज्वंअव राजास लूस भ्वकपौस्यं च्वंने ॥०॥

थ्व धर्ममन्त्रं सत्यकराल यायधुंकाः लखय् लुकुबियाः वाण ज्वनाः राजाया तुती भ्वःपुया च्वने ।

विष दिव्य

अतः परम्प्रवक्षामि विषस्य विधिमुत्तमं ।
यस्मिन् काले यथा प्रप्तं यादृशश्च प्रकल्पितं ॥
या च मात्रा समुद्दिष्टा संख्यतत्वार्थ दर्शिभिः ॥

अव बिष शबदया बिधि ल्हाये । ग्वन काल तेव ग्वन कालस मतेव, ग्वन बेलास तेव ग्वन बेलास मटेव, ग्वले मान ॥०॥

आः विष दिव्यया विधि धाय् । थ्व दिव्य-परीक्षा याय् गुगुं कालय् त्यः, गुगुं कालय् मत्यः, गुगुं बेलाय् त्यः गुगुं बेलाय् मत्यः, ... ।
तुलयित्वा विषं पूर्व्वं देयमेतद्विभागमे ।

न पूर्व्वाह्ने न मध्याह्ने न संध्यायान्तु धर्मवित् ॥
शरद् ग्रीष्म वसन्तेषु वर्षासु च न दोषयेत् ॥

नकस यस लंने । बिष दीप याचके काल । हेमन्त ऋतुनवु तेव । सुनिलावु मटेव, न्ही पूरसवुं मटेव, सनि बेलसवु मटेव, शरद ग्रीष्म, वशंन्त, वर्षा थ्वते कालस मटेव ॥०॥

न्हापां बिष लने । बिष दिव्य याकेगु काल हेमन्त ऋतुबलय् त्यः, सुथय् मत्यः, बान्हि पुइकाः मत्यः, सन्ध्याया इलय् मत्यः, शरद, ग्रीष्म, बसन्त, बर्षा कालय् मत्यः ।

भग्नञ्च दारितञ्चैव धूपितस्मिश्रितन्तथा ।
कालकूटमलम्जुञ्च विषयन्नन वर्जयेत् ॥

प्यंट गौल्व घार लाक्व मैन वाव मेवतावो ज्याक्व । कालकूट जाति अलंब्बुं धाया जाति यस थ्वते मतेव ॥०॥

.........................। कालकूट व अलंबु धइगु जातया बिष नके मत्यः ।

शार्ङ्ग हेमवतंशस्तङ्गन्वर्ण्ण च सान्वितं ॥
यथोक्तेन विधानेन विप्रान् स्पृष्ट्वानुमोदितः ॥
महादीपवते देयंराज्ञातत्त्ववुभुत्सया ।

ङं थौल्व, च्वाप्वं गुंस बोंव, वनि नोन नो स्वाद नो थोल्व । थथ्यंगव यस जकं शबद याचके महा दौषी तु ष तेरं । राजान दोषी जुव मजुव निरुपेर यस ॥०॥

'नेकू दुम्ह' (छताजि विषालु वनस्पतिया नां) च्वापुगुँइ बूगु वनस्पति व (मेगु छता खास छगू स्वादया बिष) बिष नकाः महादोषीतयूत जक दिव्य याके त्यः । अभियुक्त दोषी खः मखु जुजुं निरूपण याय्माः ।

न बालातुरवृद्धेषु नैवस्वल्पा पराधिषु ।
मान्मत्तार्त्त तथा व्यङ्ग न च दद्या तपस्विषुः ॥
विषस्य तु यवाः सप्तदद्याच्छ्रोद्धो घृतप्लुताः ॥
विषस्य पलषद्भागाद्धगोविंशतिमस्तयः ॥
तमष्टभाग नन्तु शोधो दद्या घृतप्लुतः ।
सोपवासश्च घादेव दैव व्राह्मण संन्निधौ ॥
विषवेग ल्हमापेतः सुखेन यदि जीर्यते ।
विशुद्धिवितितं ज्ञात्वा राजा सत्कृत्य मोक्षयेत् ॥

ब्यषदीप याचके । बाली, रोगी, ज्याथ मटेव । चिकुटि तु अपराध याक्व मटेव ॥०॥

मस्त, रोगीत, ज्याथःपिन्त बिषदीप याके मत्यः । चिचिधंगु अपराध याःपिन्त नं मत्यः ।

यसया प्रमाण तंछो न्हसग्वह गेंछि लंडाव, घ्यरन वालाव, ल्हुस्यं चास्यं उपबास याचकं ताव नके, देबया इहवने, ब्राम्हनस इहवने । थ्वते नयाव यसन दावरपं सिच मफोरा जुरं त्याक्व, रजासन प्रसाद बिय माल्व ॥०॥

बिषया मात्रा तछो न्हय्‌गः बराबरति लनाः, घ्यलय् वालाः, शोध्ययात म्वःल्हुइकाः, म्वःक्वचाय्‌का उपबास याकाः द्यःया न्हचःने ब्राम्हणया न्हचःने नके । विष नयाः बिषं दाहा जुइक पुनाः नं सी मफत धाःसा त्यात । थ्वयात जुजुं सफाइ बी माल ।

विषदीपया धर्ममन्त्रः

विष दिव्यया धर्म मन्त्र

ॐ नमो धर्माय ॥
त्वं विष व्राह्मणः पुत्र सत्यधर्म रते स्थितः ।
शोधयेतं नरंपापात्सत्येनास्यामृती धव ॥
इति मन्त्र पटेत्तत्र विंधिना विषभक्षणे ॥

भावार्थ : यदि पाप याःगु जूसा बिखया प्रभाव लाइ, यदि पाप याःगु मखुसा बिष नःसां छुं जुइमखु ।

थ्वते मंत्र पहपाव नके ॥०॥

थुलि मन्त्र ब्वनाः बिष नके ।

अतः परम्प्रवक्षामि कोशस्य विधिमुत्तर्मं ।
पूर्वाह्ने सापवासस्य स्नानस्याद्र धटस्य च ॥

ससूकस्याव्यवम्मूहूर्तम्वा ग्यवस्थितः ॥
मूहूर्त्ते समतिक्रान्ते जिह्वानिले स्वना कृता ॥
सभारो सन्त्रिणश्चजिव्हा पश्येय धर्मतः ॥
दश्चेतु दण्डयेद्राजा सारासारस्परीक्ष च ॥
निरुजन्निर्गुणं कृत्वा सभास्तारै विशोधितः ।
समित्पातकपुष्पैश्च राजा सत्कृत्य मोक्षयेत् ॥

कोशपान शबद बिधि ल्हाये ।

कोशपान (पवित्र लः) शपथ बिधि धाय् ।

ङ्हाथो कुन्हुंन लीस, लुंस्यं चास्यं धवतिन हेयाव देवलस स्वङ ते, देवयाके पूजा याये, म्यतं छोयके । नंसानङव त्यंबलवुं म्वंङ ल्हुयकाव देव स्नान याङ लंस्व त्वंनके, बं सोचकं नो मवाचकं ताव, धर्म वाक्य मंत्रन जपरपाव त्वंनकावली । अति अपराधी जुव रा जुरं पहट भेतरन मेस घार द्वाये फौ । मध्यम अपराधी रा जुरं न्हसन्हु भेतरन घार द्वयु । भंतिरि तु अपराधी रा जुरं जिमपेन्हुन न्हा द्वायु थौलोपेनवुं छणवुं न दो रा जुरं त्याक्व । राजान प्रसा(द) बिये माल्व ॥०॥

न्हचतखुन्हुंनिसें म्वःल्हुइकाः, म्वःचाय्काः, धोतिं सिकाः देगलय् स्वना तय् । द्यःयात पूजा याय् । मत छ्वय्के । नसंचा जुइबलय् अभियुक्तयात म्वःल्हुइकाः द्यःयात स्नान याकातःगु लः त्वंके । बँ स्वकाः (क्वछुकाः) न्वमवाकूसे तयातःम्ह अभियुक्त मन्त्र जप याना लः त्वंकाःलि तःधंम्ह अपराधी जूसा याकनं मेय् घाः जुइ फु । मध्यम अपराधी जूसा न्हय्न्हुं घाः जुइ । ध्वयासिबें लिपाजक घाः जूसा त्यात । जुजुं इमित सफाइ बी माल ।

॥ अथ पारन वाक्य मंत्र ॥

ॐ नमो धर्माय ॥
आदित्य चन्द्रावनिलानलोश्चद्यो भूमि । सव्या हृदयं यमहृच ।
अहश्च रात्रिश्च उभैव संध्या धर्मस्य जानाति नरस्य वृतं ॥

इति मानव धर्मशास्त्रे नारद प्रोक्तायां संहितायां व्यवहार प्रकरणं नाम समाप्तः ॥०॥

नारदं धयातःगु संहिता मानव धर्मशास्त्रया व्यवहार प्रकरण क्वचाल ॥

सप्त प्रकरण लिख्यते ॥

आः सप्त प्रकरण च्वय् ।

ज्ञात्वा संख्या सुवर्णस्य शतनाशे विशं स्मृतं ।
अशतेस्तु विना गेह'............हुताशनः ॥
षष्ठी नाशे जलन्देयद्वा चत्वारिंशतै घटः ।
सेकबबबबबे कोषपानम्वृहस्पतिः..........॥
यथाकै ....वर्णराजते ताम्रआ ..।
ततोर्द्वार्द्ध विनाशे तु तण्डूलाभक्षयेच्छुचिः ।
ततोर्द्वार्द्ध विनाशे वा.....त्युत्रस्य मस्तकम् ॥
ततोर्द्वार्द्ध विनाशे तु लौकिकौ चात्र ...... ॥

रण बुफ्ररप छो भरं ओ शबद पा फेके। शरछि पल लुंया स्वं जुकाले। बिष शबद याचके। च्यय भल लुया जुकाले अग्निदीप याचके। षुय भल लुया जुकाले, जलदीप याचके। पीयन भल लुंया जुकाले धट दीप याचके। सुय भलन कोओ भलन थं लुया जुकाले कोशपाण याचके। भलन को पलछीन थं लूया स्वं जुकाले तप्तमाष दिब्य याचके। वा फलछी लुंया स्वं जुकाले ....पो नके। कर्षछी लुया स्वं जुकाले पुत्रान्तर पा फेके। षुभंस लुंया स्वं जुकाले देव छुयरपेकन गाक्व स्व ॥०॥

अपराधया परिमान गथ्य जुल वहेकथं दिव्य याके। सछि (१००) पल लुँया खँ (विवाद) जुलधाःसा बिष दिव्य याके। चय् (८०) भल लुँया खू (विवाद) जूसा अग्नि दिव्य याके। खुइ (६०) भल लुँया विवाद जूसा जल दिव्य याके। पी (४०) भल लुँया विवाद जूसा धट दिव्य याके। स्वी (३०) भलसिबें म्हो छ (१) भलसिबें अप्वः लुँया जूसा कोशपाण दिव्य याके। भलसिबें म्हो पलछिसिबें अप्वः लुँया खँ जूसा तप्तमाष दिब्य याके। फलछि जक लुँया खू जूसा........ नके। कर्षछि लुँया खँ (विवाद) जूसा काय्पिंसमेतयात पाःफय्के बी। खु (६) भ (माष?) लुँया खँ जूसा द्यःयात थियाः पाःफय्कूसा गाः।

स्त्रीणां तु न विषम्प्रोक्तं न चापि सलिल तथा ।
घटको शादिभिसतासामतस्तुतवं विचारयेत् ॥

स्त्रीया विष शबद मटेव । लंख्व शबद मटेव । धट तेव कोशपाण तेव जुरों ॥०॥

मिसातय्त विष दिव्य याके मत्यः । लःयागु दिव्य नं मत्यः । धट व कोशपाण दिव्य त्यःगु जुल ।
न कश्चिदभियोक्तार न्दिव्येषु विनियाजयेत् ।
अभिशस्ताय दातव्यं दिव्यं न्दिव्यमिति स्मृतः ॥

स्वंव शबद पा फेके म्यंव पलेकि छोय मदो । कफीतसन पाफे तु दी ॥०॥

दिव्य-परीक्षाय् व पाःफय्केत मेपिं पल्सा छ्वया हये मदु । शोध्यं पाःफय्केमाः ।

॥ तप्तमाषया प्रकरण ल्हाये ॥
तप्तमाष प्रकरण या ख्वँल्हाय् ।

तप्तमाष धाये लिम्भसन नो घायान? ।

अतः परं तप्तमास प्रकरणमुच्यते ॥

सौवणराजते ताआयसेर्मन्मयपि वा ।
गव्यंघृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचि ।
त्रय द्विवितरङ्गाद्यं मानसस्यातिभीषणम् ।
घृतञ्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥

लुं, वोह, सिजल, लूं घ्यलतास छीतान थोम दूलाचास अथवा कंद्वालस, सा घ्यरवो सौवो नाप वाल कांवकं ता द्वारमस ध्व मन्त्रन जपरपे ।

लुँ, वहः, सिजः वा ली ध्वःता मध्यय् छता थुनाः दुलाचा (छगू प्रकारया चाया थल) अथवा कंद्वालय् (छगू प्रकारया नँया थल) साघ्यः व चिकं नापं वालाः कालातैबलय् (दाय्कातैबलय्) ध्व मन्त्र जप याय् ।

ॐ नमो धर्माय ॥
परं पवित्रमममृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु ।
दह पावक पाप्यानं हिमं शीतं शुचौ भव ॥०॥

भावार्थ : हे घृत (घ्यः), छ यज्ञय् च्वनीगु पवित्रतम् वस्तु खः, छ अमृत खः, यदि शोध्य पापी खःसा वैत पुकाब्यु । यदि व निरपराधी खःसा च्वापु थें ख्वाउँयाः शीतल यानाब्यु ।

सौवर्णो राजतीन्ताम्रा मायसीम्वा सुशोभिताम् ।
सलिलैरसकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकां ॥
उपोषितं स्नानमात्र सार्द्धवास समागतम् ।
ग्रहये न्मुद्रिकान्तान्तु घृतमध्यगतां तथा ।

लुं, वोह, सिजल लूं ध्वलतास छितान थौड अंगुलि दुं थंन ध्व काङता घ्यर ड्हाथौ कुनुन लीस उपबास याचकं ताव मोंड ल्हुयकं धवतीन हेयकं ताव पा फेके पुरुष घ्यर काङस च्वंग्व अंगुलि कायके ॥०॥

लुँ, वहः, सिजः वा ली थ्वःता मध्यय् छता थुनातःगुली पतिंचा दुथंके । थ्व कालातःगु घ्यः न्हचतखुनुंनिसें उपबास याकातःम्हय्सित म्वःल्हुइकाः धोतिं सिका पाःफय्कीम्ह मनुखं कालाःगु घ्यलय् पतिं दुछुवयाः काय्के ।

आयसंङ्कारयेत् पात्र न्ताम्रम्वा षोडशाङ्गुलं ।
चतुरंगुलाखा तन्तु मृन्मयाष्वापि मण्डलं ॥
पूरयेत् घृततैलाभ्यां पलै र्व्विंशतिभिस्तुतत् ॥
सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु माषकम् ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियागेन उद्धरन्तप्तमाषकं ॥
करागनन्नपनर्व्वस्तु विश्फोश्च न जायते ॥
शुद्धो भवति धर्मेण पितामह वचो यथा ।
प्रदेशेनीन्तरश्चचास्य परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यदि विफोटिका तस्य यद्वा गविन्य शुचिरिति पितामहं ॥

ञंनवु तेव, सिजलनवु तेव द्वालचा थोये जिमस्वुतांगुलि धंञके पे अंगुलि को वञके, कंद्वालवु तेव । थै थंञे घ्यरवो सोवो न नीय पल । ध्व काञकं तास मंसछि लं गुह्विया याङता दु छोङता लाहाथन वाल कायके । मंत्र

जुको इह्नाथौवु जुरों । थ्व नेता शबदसवु लाहाथस ग्वल जास्यं पुये मफो रा जुरं त्याक्व पुंक्व रा जुरं बुक्व ।

नँयागु जूसां ज्यू, सिजःयागु जूसां द्वालचा (छगूकथंया थल) भिंखु (१६) अंगुलि चाकः दय्के । प्य (४) अंगुलि जाः दय्के । कंद्वाल (छगूकथंया थल) जूसां ज्यू । थुकी घ्यः व चिकं नी (२०) पल तय् । थ्व घ्यः व चिकं कालातःगुली छगू (१) मास लुँ गुलिचिनाः दुने तय् । थ्व कालातःगु घ्यः व चिकनय् ल्हाः दुछ्वय्काः वालाः काय्के । थुबलय् ब्वनेगु मन्त्र धाःसा न्हापायागु *ॐ नमो धर्माय, परं पवित्रमममृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पाप्यानं हिमं शीतं शुचौ भव* धाःगु हे जुल । थुगु परीक्षाय् शोध्ययात ल्हाः फ्वंगाक मपुल धाःसा व त्यात, पुत धाःसा अभियुक्त बुत ।

तप्त माष प्रकरणं समाप्तः ॥

तप्त माष प्रकरण क्वचाल ।

इदमल्पधियां तृणां दुर्विज्ञेयं पदोदितम् ॥
नारदीयं यदस्तोह न्यायशास्त्र महार्थवत् ॥
तस्येयं लिख्यते टीका स्पष्टा नैपाल भाषया ।
इमां विज्ञाय भूपाद्या श्चरन्तु न्यायवर्त्मना ॥

भावार्थ : जिगु अल्पज्ञानं व चेतनां थूगुतक नारदीय शास्त्रया खँ जिं थन च्वयागु खः । थ्व संहितायात नेपालभाषां भाय्हीकाः न्याय-निशाफ याइपिनिगु न्ह्योने न्ह्यब्वयागु खः ।

इति मानव न्यायशास्त्रे नारदप्रोक्तायां संहितायां न्यायधर्म पदानि समाप्तानि ॥
नारदं धयातःगु संहिता मानव न्यायशास्त्रया न्यायधर्म खँ क्वचाल ।

नेपाले स्थितिराजमल्लनृपति भूर्पाल चूडामणिः ।
स्तस्यमात्यवरो र्थिकल्प वितपी सन्नोति वारानिधिः ।
तस्यार्थ माणिकाभिधेन कृतिना नेपालवाचा कृता ।
टीका न्यायविकासिनी सुविदिता ब्रह्मोक्त धर्मस्मृतः ॥

धीमाश्चन्दन वर्मसूनु रमल प्रज्ञा प्रभाव स्फुरन् ।
नीतिस्पर्द्धित चारुनायक गुरु मंन्त्रीन्द्र चूडामणि: ॥
जीयात्सर्व्वगुणाश्चया मलयशा मन्त्रप्रभा भास्वरा ।
मन्त्री श्री जयत: कृपार्द्रहृदय: सर्वार्थि कल्पद्रुम: ॥
श्री नेपालिक वत्सरे खखशरे पक्षशिते फाल्गुणे ।
मासे चाग्नितिथौ गिरा प्रतिदिन भक्तापुरी पट्टने ॥
राज्ये श्री स्थितिराजमल्ल नृपते राजल्लदेवी पते: ।
श्रीमन्न्यायविकाशिनी सुविदिता सम्पूर्तिभागादियं ।
लिखिता लुंतभद्रेण वज्राचार्येण धीमता ॥
मन्त्रींद्र जयतस्यार्थे स्पष्टेयं न्यायटिप्पणी ॥

भावार्थ : जुजुपिनि नं जुजु, नेपालया महाराजधिराज स्थितिराजमल्ल व वसपोलया मन्त्रीपिनि नं मन्त्री, महामन्त्रीयानितिं सम्बोधन याना: न्याय-निशाफया खँय् च्वयात:गु ब्रह्मवाक्य स्वरूपया थ्व कृति **न्यायविकासिनी** माणिकं नेपालभाषां भाय्हिला: सकल न्यायप्रेमीपिनिगु न्ह्योने ब्वय्ह:गु दु ।

बुद्धिमान् व फुक्क गुणं सम्पन्न जुयाच्वंम्ह चन्दन बर्माया काय् नीतिवान् व अति स्वच्छ जुयानं गुरुपिनि नं गुरु, मन्त्रीपिनि नं मन्त्री, महामन्त्री, सूर्य थें तेजस्वी, स्वच्छ कीर्ति दुम्ह, न्ह्याम्हसितं आश्रय बीफुगु गुण दुम्ह, कृपालु हृदय दुम्ह श्री जयत ख: । वय्क:या जय जुइमा ।

नेपाल सम्वत् ५०० फाल्गुण शुक्ल पक्ष तृतीया बृहस्पतिवार थुखुन्ह राजल्लदेवीया पति श्री स्थितिराजमल्ल जुजुया इलय् श्रीमन्न्यायविकासिनी नामं प्रशिद्ध सफू फुक्क भाग च्वय् (ल्ह्यय्) क्वचा:गु जुल । मन्त्री जयतया नितिं ध्वाथुइक न्यायशास्त्रया टीका च्व:म्ह (ल्ह्य:म्ह) बुद्धिमान्म्ह लुन्तभद्र वज्राचार्य ख: ।

स्वस्ति श्री नेपालिक सम्वत्सरे ५०० फाल्गुन शुक्ल तृतीयायां गुरुवासरे श्री श्री जयस्थितिराजमल्लदेवस्य विजय राज्ये भक्तपुरे अमात्य जयतवर्मण: पुष्टकमिदमलेखि श्री कीर्तिपुण्य महाविहाराधिवासिना साक्यभिक्षु वज्राचार्य श्री लुन्तभद्रेनेति ॥ शभमस्तु सर्व्व जगताम् । श्रीमान्मात्य जयतोरिपु मंत्रि मन्त्र प्रौढा वुद प्रसर विस्फुरणोरु वायु: ॥ स्वस्वामिकार्यपरिपालन वायुरवि पायात् प्रजा: निजसुता तानिव सर्वदेव ॥

लिधंसा

काणे, पाण्डुरङ्ग वामन

१९९२ **धर्मशास्त्र का इतिहास** प्रथम व द्वितीया भाग (चतुर्थ संस्करण)। लखनउ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।

कीथ, ए. बी.

२००२ **संस्कृत साहित्य का इतिहास**। अनुवाद : मङ्गलदेव शास्त्री। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

तुलाधर, प्रेमशान्ति

१११९ **नेपालभाषा साहित्यया इतिहास,** यैं : नेपालभाषा एकेडेमी।

वज्राचार्य, शान्तहर्ष

११०७ **न्यायविकासिनी**। कान्तिपुर : नेपालभाषा परिषद।

वर्मा, डा. रामचन्द्र

नारदस्मृति। मेरठ : डायनेमिक पब्लिकेशंस लि.।

वैद्य, जनकलाल

११११ **आशा सफू कुथिया अभिलेख ग्रन्थया वर्णनात्मक धलः**। यँः : च्वसापासा।

२०५८ **नेपालभाषामा लेखिएका हस्तलिखित अभिलेख ग्रन्थहरुको वर्णनात्मक सूचीपत्र**। काठमाण्डौ : राष्ट्रिय अभिलेखालय।

शर्मा, कुनु

२०१८ **कीर्तिपताका,** अनुवादक : नरहरिनाथ योगी, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन।

सिंह, तुलसीलाल

११२३ **नारद संहिता**। (टंकणप्रति)

सुरेन्द्रकुमार
२००६ **विशुद्ध मनुस्मृति** (पंचम संस्करण) । दिल्ली : आर्ष साहित्य प्रचार ।

Jorgensen, Hans,
1936 **A Dictionary of the Classical Newari.** Kobenhavn : Levin & Munksgaard.

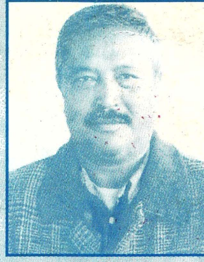
1941 **A grammar of the Classical Newari.** Kobenhavn : Enjar Munksgaard.

Malla, Kamal P.,
1982 **Classical Newari Literature : A Sketch.** Kathmandu : Educational Enterprises.

2000 **A Dictionary of Classical Newari.** Kathmandu : Cwasa Pasa.

Kölver, Bernhard, Hemraj Shakyá,
Documents from the Rudravaroa-Mahavihara, Patan. Sankt Augustin : VGH Wissenschaftsverlag.

Vajracharya, Dhanavajra, Kamal P. Malla,
1985 **The Gopalarajavamsavali.** Kathmandu : Franz Steiner Verlag Wisbaden GmbH.

नां : तुलसीलाल सिंह

थाय्‌बाय्‌ : लुँखुसि टोल, ल.पु.उ.म.न.पा.–१७, नेपाल ।

पेशा : प्राध्यापन

ज्याकू : नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग,
पाटन संयुक्त क्याम्पस, यलध्वाका, ललितपुर ।

शिक्षा : नेपालभाषाय्‌ स्नातकोत्तर (वि.सं. २०४१)
(महेन्द्र विद्याभूषण)

कृति

वि.सं. २०३२ नेपाल ऋतुपौया च्वसु-धलः (बिब्लियोग्राफर)

वि.सं. २०३४ विदेशी विद्वान्‌ व नेपालभाषा (सहलेखन)

ने.सं. ११११२ नेपालभाषाया प्यांगां भाषिका

ने.सं. ११११५ श्रीलंकाया न्यंकं बाखं (सम्पादन)

वि.सं. २०५६ भक्तप्रसाद ब्यांया नेपाः चाःहिला (सम्पादन)

ने.सं. ११२२ चिन्तामनि अंगुलिया खँ (सम्पादन)

ने.सं. ११२४ कात्तीप्याखंया छुं अंश (सम्पादन)

2000 A.D. A Dictionary of Classical Newari
(Compiler and Assistant Editor)